

ACC. N:R M. 14401:1-100.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

Landskap: Skåne Upptecknare: Ligvard Srenson, Färstorp
Härad: V. Göinge Berättare: " " se sid. 99-100.
Socken: Färstorp Berättarens yrke: lantbr.
Uppteckningsår: 1957 Född år 1918 i Färstorp

Inventering av kvarnar i Färstorps socken.

sid. 1-100.

foton a sid. 71 - 86.

neg. nr.: IV:15:10 - IV:15:25.

(se tillägg: M. 14763:1-10.)
inlämn. 1959

Bif. M. 14401.

FOLKLIVSARKIVET

Institutionen för folklivsforsk-
ning vid Lunds universitet

Förslag till plan för
KVARNINVENTERING I FARSTORPS SOCKEN.

Inventeringen omfattar samtliga kända kvarnanläggningar och kvarnställen inom socknen, såväl mjölkvarnar som sågvarnar och andra förekommande vattenkraftanläggningar, sammanlagt ett 40-tal. Dessutom två väderkvarnar. (Endast en vattenkvarn är fortfarande i drift.)

I. Inventering:

Systematisk beskrivning av kvarnarna by för by, med början i socknens norra delar. Ordningsföljden för såväl byarna som kvarnställena måste i alla händelser te sig något godtycklig. De beskrivna kvarnställena numreras med löpande fältnummer.

För varje by kommer först några korta uppgifter om storlek o.d. Därefter följer allmännauppgifter om byns kvarnar, hämtade främst ur 1671 års Jordrevningsprotokoll samt 1698 års Kvarnkommissions protokoll. Sedan följer själva kvarnbeskrivningarna.

För varje kvarnställe anges dess läge i terrängen, kvarnlämningarnas nutida utseende, ev. bevarade kvarnstenar m.m. (Allt grundat på egna iakttagelser vid besök på platsen vintern och våren 1957.)

Försöken att rekonstruera kvarnarnas historia bygger på kombination av olika källuppgifter. De viktigaste använda källorna är: tillgängliga äldre kartor och handl. (däribland Buhrmans Skånekarta 1684); byarnas enskiftesakter; 1865 års topografiska karta (Finjabladet); 1895 års geologiska karta (bladet 113 Wittsjö); 1932 års ekonomiska karta; ev. andra kartor och arkivalier. Dessutom muntlig tradition. (Alla källor angivas noggrant. Utförligare traditionsuppteckningar samt viktigare arkivalier redovisas som bilagor.)

II. Bilagor:

A. Kartor. Huvudkarta (topograf. kartan 1941, skala 1:50000) med kvarnställena inprickade och numrerade med fältnummer. Tecknad karta i samma skala, visande vattendragen samt byarnas gränser med kvarnställena inprickade och numrerade.

B. Fotografier med beskrivningar av vissa kvarnplatser, kvarnstenar och andra kvarnlämningar. Även reproduktioner av äldre fotografier. Ev. även enkla tecknade planskisser.

C. Avskrifter av vissa intressanta dokument rörande kvarnarna, hämtade ur offentliga och privata arkiv.

D. Utförligare traditionsuppteckningar, intervjuer med "möllare" o.d. Noggrann förteckning med personuppgifter över de sagesmän som lämnat korta detaljuppgifter om kvarnarna.

(Alla bilagor förses med hänvisningsnummer och kvarnens resp. fältnummer.)

Signat
Wittsjö

INVENTERING AV KVARNAR I FARSTORPS SOCKEN

(I)

Inventeringen omfattar samtliga kända kvarnar och kvarnställen inom socknen: mjölkvarnar, sågkvarnar och andra vattenkraftanläggningar, väderkvarnar. Den är utförd enligt följande plan:

I. INVENTERING. Sidorna Inv. 1 - 66.

Kvarnställena beskrivas systematiskt by efter by, med början i socknens norra delar. Ordningsföljden för såväl byarna som de enskilda kvarnställena är godtycklig, men går i stort sett från norr till söder; viss hänsyn tas också till belägenheten vid ett och samma vattendrag.

De beskrivna kvarnställena numreras med löpande fältnummer, vilka återfinnas i kartor och andra bilagor.

För varje kvarnställe anges läget i terrängen, lämningarnas nutida utseende m.m., allt grundat på egna iakttagelser vid besök på platsen under året 1957.

Försöken att rekonstruera kvarnarnas historia bygger på kombination av muntlig tradition samt tillgängliga kartor och arkivalier. Använda källor angivas i texten samt redovisas noggrant i bilaga E.

Inventeringen avslutas med ett tillägg om de sentida motordrivna kvarn- och såganläggningarna, samt en kort sammanfattning.

II. BILAGOR. Sidorna Bil. 1 - 33.

- A. Kartor, 2 st., med kvarnställena inprickade och numrerade.
- B. Fotografier samt enkla planskisser över vissa kvarnställen.
- C. Utförligare traditionsuppteckningar, 1 st.
- D. Avskrifter av vissa dokument rörande kvarnar, 4 st.
- E. Förteckning över källor och sagesmän.

I. KVARNINVENTERINGEN.

BOA

1 mtl. 1 hemman år 1671. 3 gårdar år 1800.
Enskifte 1818-28. 3 gårdar år 1900.
.....

3 mjölkvarnar och 1 sågkvarn har funnits i Boa:

Kvarnställe nr 1.Mjölkvarn.

Läge: vid skogsbäcken "Jedabäcken" omedelbart N om O. Troedssons gård Boa 1⁷ (figurnr. 1 å Ekonom. kartan).

I alkärret bortom gården syns två ganska kraftiga dammarmar mötas i spetsig vinkel vid bäcken, som här ännu bildar fors. Nedanför forsen ligger en del stenar, som synes ha utgjort grund för en liten kvarnbyggnad, säkerligen en skvaltekvarn.

Den lilla bäcken är numera delvis dikad, och lövskogen växer tät å hela området, även i den forna kvarndammen. Fallhöjden kan på sin tid ha uppgått till högst 1,5 m.

Historik: Kvarnen, som säkerligen utgjort gårdskvarn till den intilliggande gården, finns markerad på byns enskifteskarta 1818. Vid skiftet uttogs den som allmänning. Den finns markerad även på 1865 års topografiska karta.

Kvarnen synes ha slopats på 1860-70-talet. Svante Tuveson (f. i Boa 1874) omtalar att hans mor (f. i Boa 1847) mindes den vara i bruk. Själv minns han den ej.

(Jordrevn.prot. 1671 omtalar för Boa "een Lijten bäckequarn den icke för något synnerligt kan Skatteras". Kvarnkommissionens protokoll 1698 nämner också en "sqwalteqwarn". Om denna kvarn var identisk med den nu nämnda eller någon av de följande, kan ej avgöras.)

Kvarnställe nr 2Sågkvarn.

Läge: vid rågångsbäcken "Tånneback" ("Boabäck") i byns V del, cirka 800 m från gårdarna. Hemmanet Boa 1⁴ (Hild. Håkansson), figurnr. 2 å Ekonom. kartan.

I den täta granskogen vid bäcken nedanför den branta torpflyckan "Olofa lycka" syns tydliga rester efter kvarn och dammbyggnad. Invid bäcken ligger kraftiga grundmurar efter byggnad, C:a 4 x 4 m. Strax uppströms denna grundmur möts dammarmarna, av vilka den vänstra (på Mornarps ägor) är ganska lång och hög. Det gamla fallet, som tycks ha varit omkr. 1,5 m högt, är nu nästan helt utdikad. Stor skog växer å hela området. Kvarnens forna tillfartsväg kan tydligt följas i skogen. (Foto av sågmöllebacken se bilaga B-2)

Rikligt med tung järnslag kan iakttagas i Ö dammarmen och marken däromkring. Stora slaggstycken syns även i dikesvalLEN vid bäcken.

Historik: Sågkvarnens historia går tillbaka till 1700-talet. Den markeras på kartan till Hemmeströ Skogelags utmarksdelning 1796 och benämnes här "Boa Sågmölla" (KLK N.Åkarp akt 14). Sågverket skattlades 30/11 1804 (anteckn. i jordebok. 1825).

Vid enskiftet uttogs sågkvarnen jämte bredvidliggande "Sågmöllebacken" som en byns allmänning. Markeras som sågkvarn också på 1865 års karta och 1895 års geolog. karta.

På sågmöllebacken uppfördes, sannolikt på 1830-talet, ett torp, resterna nu benämnda "Olofa lycka". Den mycket branta kullen intill kvarnen uppodlades härvid. Enligt uppgift (av flera uppg.lämnare) kördes stockarna hit upp för att sedan själva rulla ner till sågverket.

Såväl sågkvarnen som torpet nedlades omkring sekelskiftet 1900. Kvarnfallet utdikades 1911.

Slaggfyndigheterna vid bäcken synes utgöra minnen efter primitiv järnutvinning i äldre tid. (Endast en av de talrika slaggfyndigheterna inom socknen.)

Kvarnställe nr 3Mjöl kvarn

Läge: vid rågångsbäcken Boabäck i byns SV hörn, Boa 1⁴ (Hilding Håkansson). Cirka 800 m från gårdarna.

I en trång, skogbevuxen dalgång, just där bäcken lämnat ett öppet kärr, syns tydliga rester efter kvarnanläggning. De två dammarna är höga och välbyggda. Mellan dem bildar bäcken en svag fors, och omedelbart nedanför syns grundmurar efter kvarnbyggnad. En gammal, nu torrlagd parallellbäckfåra finns på Tviggasjö-sidan; den är nu helt avstängd av V dammarmen.

Fallhöjden måste ha varit minst 1,5 m. Vattentillgången måste vid uppdämning ha varit riklig.

Endast något 10-tal m nedströms kvarnstället rinner bäcken in i nästa kvarndamm (kvarnställe nr 4).

Historik: Kvarnen finns markerad på enskifteskartorna Boa 1818 och Tviggasjö 1823. Benämnes då "Tufvas qvarn". Den utgjorde säkerligen husbehovsmjöl kvarn till dåvarande Tufve Nilssons hemman i Boa. Trots att den efter skiftet kom att ligga på grannens mark, uttogs den ej som allmänning.

Kvarnen tycks ha lagts ned redan vid 1800-talets mitt. Den finns ej markerad på 1865 års karta. Ingen tradition är känd.

I senare tid har kvarndammen begagnats som fiskdamm. En ålkista har även funnits här. Både fiskdammen och ålkistan har på 1940-talet nedlagts.

Kvarnställe nr 4Mjöl kvarn/sågkvarn "Boa-kvarn".

Läge: vid rågångsbäcken Boabäck i byns SV del, Boa 1⁴ (Hilding Håkansson). Cirka 700 m från Boa gårdar.

Av den för några år sedan rivna kvarnen återstår ännu betydande rester. Över den 1,6 m höga falltröskeln forsar ännu vattnet med

Inv. 3

kraft. Själva vattenrännan av trä ligger kvar i botten. Höga stenmurar minner om byggnad och vattenhjulsränna. Lagerblock av ek och sten, en stor träremskiva, en del murket träbråte samt två stora kvarnstenar ligger kvar på platsen.

De två kvarnstenarna, som är bandade med grova järn, är 132 cm i diameter, tjocklek 22 resp. 26 cm.

Dammarmarna är höga och välbyggda. Södra armen har på mitten en lucka - utskov - där vatten forsar ut i en andra bäckfåra, som längre ner sammanflyter med huvudbäcken. Den stora kvarndammen bildar nu ett trädlöst kärr, där bäckfåran slingrar sig fram. I övrigt omges kvarnplatsen av stor skog. (Foto av damm och fall se B-3)

Ägovägen mot Boa gårdar är bred och välhållen. En äldre kvarnväg parallellt med den nuvarande kan tydligt skönjas i skogen. Den grenar ut sig till den närbelägna andra kvarnplatsen (nr 3).

Historik: Kvarnen fanns till vid enskiftet 1818 och benämnes då "Håkans qwarn". Ingen kvarnallmänning uttogs, tydligen därför att den kom att ligga på Håkan Månssons egen mark.

Kvarnen markeras som komb. mjöl- och sågkvarn både på 1865 år 1895 års kartor. Som sådan har den också använts ända in i vår tid.

Ännu på 1940-talets början var kvarnen i bruk, uteslutande som gårdens husbehovskvarn. Cirkelsågen - med primitiv handmatning - samt en stickhyvel användes också. Den rätt stora byggnaden var på sistone ganska rankig. Det stora vattenhjulet (underfallshjul) var däremot i prima skick. (Jag var själv vid kvarnen många gånger.)

Omkring år 1945 revs kvarnen, och virket inkl. vattenhjulet styckades upp och såldes som rivningsved.

Därmed var den sista av socknens husbehovskvarnar borta.

PS. Kvarnen var under förfall på 1900-talets början, men upprustades åter omkr. år 1915. (Uppg. av Nils Olsson)

(I rågångsbäcken Boabäck har mellan kvarnställena nr 2 och 3 funnits ännu en sågkvarn. Den härde till Mornarp i N. Åkarps socken och inventeras därför ej här.)

TVIGGASJÖ

1 1/3 mtl. 2 hemman år 1671. 4 gårdar år 1800.
Enskifte 1823-24. 12 gårdar år 1900.
.....

3 kvarnar har med säkerhet funnits i Tviggasjö:

Kvarnställe nr 5. Sågkvarn/mjölkkvarn.

Läge: vid gränsbäcken Boabäck i byns N skogsmarker, cirka 1,5 km från gårdarna. Hemmanet 3⁶ (W.Cederholm), figurnr. 2 å Ekonom. kartan.

Vid en krök av bäcken där denna lämnat ett kärr, syns tydliga rester efter kvarnanläggning. Bäckens fors här fram mellan och över raserade stenmurar. En mycket grov ekbjälke ligger ännu kvar i själva falltröskeln. Grundstenar efter kvarnbyggnad, omkr. 3 x 4 m, syns vid sidan av forsen. Inom denna stengrund står en något skadad kvarnsten, diameter 106 cm.

Den gamla dammarmen är på Tviggasjö-sidan ganska hög och lång. Ett hål efter en avloppslucka syns i dammvallen mitt för en nu torrlagd parallellbäckfåra. På Boa-sidan är dammarmen på grund av markens stigning helt kort. Stor skog växer nu på hela området, utom i den forna kvarndammens mitt. (Foto se bilaga B-4)

Fällhöjden synes ha varit minst 1,5 m. Vattentillgången måste, liksom vid de andra kvarnarna i Boabäck, ha varit ganska riklig. Allt tyder på att kvarnen under sin sista tid varit hjulkvarn.

Kvarnen har legat mycket avlägset från byns centrum. Rester av den nu övergivna vägen är tydligt synliga i skogen. Rester av ett torp syns på Boa ägor alldeles intill kvarnplatsen.

Historik: Kvarnen har tydligen från början varit sågkvarn. Som sådan markeras den på Boa och Tviggasjö enskifteskartor 1818 resp. 1823. Benämnes då "Sågmöllan".

Vid enskiftet i Tviggasjö uttogs "Sågmöllan" jämte en 24 kapplands "Sågmöllebacke" till samfällt bruk. Fri väg uttogs även.

På 1865 års karta markeras kvarnen som mjölkvarn. Finns ej på 1895 års karta.

Den bevarade kvarnstenen bevisar att kvarnen under sin sista tid varit mjölkvarn. Senast på 1870-talet måste anläggningen ha slopats. Inga traditioner har påträffats.

Kvarnställe nr 6.Kvarn (sågkvarn?)

Läge: vid den lilla skogsbäcken "Gärsmebäcken" i byns N skogsmarker, cirka 1,2 km från byns centrum. Hemmanet 3°, figurnr. 1 å Ekonom. kartan.

Strax invid bron, där en liten skogsväg skär bäcken, syns rester efter kvarnanläggning. Två dammarmar löper samman i en spets vid bäcken, där vattnet ännu forsar. I själva falltröskeln syns rester efter en grov stock. Nedanför fallet syns smärre stenmurar, tydligen efter en liten kvarnbyggnad. Fallhöjden kan ha varit högst 1,5 m.

Cirka 100 m längre upp i bäckens rätt trånga dalgång syns ytterligare två kraftiga dammarmar, säkerligen efter en hålldamm. Bäckens är numera delvis dikad och området är helt skogbevuxet.

Historik: Vid enskiftet 1823 fanns ingen kvarn på platsen, och inga marknamn talar för att kvarn tidigare funnits här. Fallet jämte intilliggande backe uttogs emellertid till samfällad sågmölleplats.

En kvarn av något slag har tydligen funnits här kring 1800-talets mitt, men dess existens tid har tydligen varit ganska kort. Kvarnen finns ej markerad på kartorna 1865 eller 1895. Ingen tradition är känd.

(Foto av fallet se bilags B-5)

Kvarnställe nr 7Mjöl kvarn

Inv. 7

Läge: vid bäcken mellan Västra och Östra Tviggasjön, cirka 100 m N om byns gamla centrum, Tviggasjö 3⁵ (O.Troedsson).

Strax uppströms skogsvägsbron bildar bäcken en ganska djup skärning, kantad av krokiga gamla dubbelstengården, stora alar och flädersnår. Här har kvarnen legat. Inga egentliga grundrester finns kvar, men en stor stenhög ligger i vänstra bäckkanten. Bäcken är här hårt kanaliserad och det gamla kvarnfallet är nästan helt utgrävt.

Ett tiotal m uppströms själva kvarnplatsen syns i hagmarken till höger en tydlig dammwall. Motsatta dammarmen är bortodlad. Damm-
armar efter en hålldamm är synliga i skogen cirka 400 m uppströms bäcken nära Västra Tviggasjöns gamla strandkant.

Till hälften dolda i stenhögen där kvarnen funnits, ligger två vackra kvarnstenar, diam. 84 cm, tjocklek 8 resp 13 cm. Ännu en kvarnsten, diam. 118 cm och sönderslagen i två hälfter, finns vid O.Troedssons närbelägna gård, där ena halvan en tid utgjort trappsten. Stenen har sannolikt tillhört kvarnen.

Historik: Kvarnens goda läge intill byns centrum och den relativt rikliga vattentillgången gör en mycket hög ålder trolig. Med säkerhet är det denna kvarn som nämnes i jordrevningsprot. 1671 och kvarnkommissionens prot. 1698. År 1671 och i närmasf följande jordeböcker skattlades kvarnen till 24 öre.

Tviggasjö byordning (Erixon-Ljung s.148) år 1821 noterar: "20. Angående den lilla qvarnen, så mellan Michaelii dag och den 1:ste Maii skall ombyte på det sätt skje att hwar skall nöttja henne 3 nätter och dagar, och lefwerera nyckelen ifrån sig wid Solens nedergång, hwilken som annorledes beträdes plückte 24 skilling första gången och sedan dubbelt. 21. Hwad böter som efter detta grannabref förfalla kunna, skola wara till att uppehålla och reparera på wår samfalta husbehofs qwarn, hwilket Äldermannen skall wara skyldig att göra reda för och efterkomma."

Byns enskifteskarta 1823 visar kvarnen, liggande tvärs över bäcken intill "fägatan". Benämnes i handlingarna "Mjöl-kvarnen wid byen". Kvarnhuset var enl. gärdesbeskrivningen 12 alnar långt; en stätta fanns därintill. "Damstyckena" var benämningen på de 6 ängtegar, som utgjorde kvarndammen.

Eftersom kvarnhuset låg på allmänna gatumarken uttogs ingen särskild kvarnallmänning vid skiftet, men väl två små sandtag för hålldammarnas underhållande. Därjämte stipulerades, att dammluckorna vid såväl mjölkvarnen som sågmöllan fick vara stängda endast från 1 okt. till 10 maj.

Även efter enskiftet ägdes kvarnen av byns bönder gemensamt. På 1850-talet började förfallet i och med att dammen delvis utdikades och uppodlades. Däröfver berättar utförliga protokoll i härads- och hovrätt 1864-67. (Se bilaga C-1.) I ännu ett på årtionden stod kvarnen kvar, tydligen utan att nämnvärt användas. Den revs omkring år 1884. Timret kom till användning vid byggandet av Elna Trulssons ("Sme-Elnans") stuga i Tviggasjö (uppgiften av G.Cederholm).

Kvarnens rivning omkring år 1884 bekräftas av att min moder Nelly Svensson (f.1877) endast dunkelt minns kvarnen från sin tidiga barndom. Annan tradition är ej känd.

Kvarnen finns markerad på 1865 års karta, samt (felaktigt!) även på 1895 års karta.

(Foto av kvarnstenar se bilaga B-5. Foto av påträffade delar till skvaltehjul se bilaga B-6. Avskrift ang. rättegången 1864-67 se bilaga D-1.)

Eventuellt kvarnställe (ej markerat på inv.kartan).

Läge: skogs- och åkerområde i byns SÖ del, cirka 1 km från byns gamla centrum.

1823 års enskifteskarta och ägobeskrivning uppger följande namn på fyra stora ängtegar i ängavången Hägnaden: Trulses Möllestycke (ägornummer 113), Pers Möllestycke (114), Bengtes Möllestycke (129)

samt Dans Möllestycke (130). Tillsammans upptog dessa ängtegar en areal av över 20 tunnland, övervägande kärrmark. Intet vattendrag finns markerat inom området.

1749 års båda rågångskartor (KLK Farstorp akt 1 och 3) markerar en liten slingrande bäckrännil, som från området ifråga rinner åt söder in på Gammalstorps ägor. Marknamn saknas.

De gamla, nu bortglömda marknamnen "Möllestycket" är det enda som kan tyda på att en kvarn möjligen en gång funnits inom området. Inga som helst spår efter kvarn eller för-dämning kan emellertid nu upptäckas. Det ganska flacka, numera delvis uppodlade sankmarksområdet genomkorsas av ett flertal små diken, som har sitt gemensamma utlopp just där rännilen på 1749 års kartor markeras. Helt uteslutet är det emellertid inte, att en primitiv skvaltekvärn en gång för mycket längesedan kan ha funnits här.

.....

TOFTA

2/3 mtl. 1 hemman år 1671. 1 gård år 1800.
Hkl. och enskifte 1820-24. 8 gårdar år 1900.
.....

3 kvarnar har funnits i Tofta:

Kvarnställe nr 8.

Mjölkvärn/sågkvarn.

Läge: vid Boabäck intill Tviggasjö rågång strax N om "Porsmaden".
Cirka 1 km från byns centrum. Hemmanet 1¹⁷ (Nils Wollin).
Den nedersta av kvarnarna i Boabäck.

I skogen strax N om Wollins "Porsma"-åker har kvarnen legat.
Bäcken flyter här fram i en trång dalgång, som varit lätt att dämna upp. Betydande murrester efter två kvarnbyggnader återstår. Strax

ovanför ligger två korta men ganska höga dammvallar, mellan vilka bäcken ännu forsar kraftigt. På flera tiotal m sträcka nedanför fallet är bäckens sidor stemsatta. Brofästen efter en gammal väg är också synliga här. Tät skog växer å hela området.

Fallhöjden måste på sin tid ha varit betydande, säkert över 2 m. Vattentillgången måste ha varit riklig.

Vid en skarp bäckkrök ett 100-tal m längre uppströms syns ganska höga vallar efter en dammanläggning. Förmodligen har en hålldamm funnits här. Att en kvarn legat här är mindre sannolikt.

En halv kvarnsten, diam. 86 cm, ingår som golvsten i den närbelägna torpruinen "Walters-Hannas". Kvarnstenens andra halva finns också därintill. Förmodligen har stenen tillhört kvarnen.

Historik: Kvarnen fanns ej till vid enskiftet 1820, och ingenting tyder på att kvarnanläggning funnits här tidigare. Vid Tviggasjö enskifte 1823 uttogs en sågmöllebacke av 24 kpl rymd vid den sida av fallet som hör till denna by. Kvarnen kom emellertid att byggas på Tofta-sidan, sannolikt på 1850-talet.

Enligt uppgift (Nils Wollin) fanns här både mjöl- och sågkvarn på 1860-70-talen. Anläggningen drevs av Nils Andersson - kallad "Vinterbonnen" -, som då var ägare av hemmanet. Som kombinerad mjöl- och sågkvarn finns den också markerad på 1865 års karta. Den torde ha nedlagts på 1880-talet. Min moder (f.1877) minns från sin barndom att kvarnbyggnaden då fanns kvar.

Kvarnställe nr 9

(Mjölkvärn)Sågkvarn.

Läge: vid bron över Toftabäcken i byns mitt, Tofta 1¹⁶-1¹⁷ (Wollin).

Inga direkta spår är synliga efter kvarnen, som enligt 1820 års karta låg vid bäcken några m uppströms bron. Bäcken är här mycket hårt kanaliserad med höga vallar på båda sidor. I alskogen S om nuvarande bäcken syns emellertid en parallellbäckslinga (nu torr-

lagd), som också finns utritad på 1820 års karta och då tydligen utgjorde utskov för kvarndammen. Stora, krokiga stengården av äldre typ möts vid bäcken där den gamla dammvallen måste ha funnits.

Kvarnen har haft ett utmärkt läge i byns mitt strax nedom Östra Tviggasjöns utloppströskel. Sjön har alltså tjänat som hålldamm, varför vattentillgången måste ha varit mycket riklig. Fallhöjden kan ha varit ganska god.

Historik: Kvarnställets goda läge gör en mycket hög ålder trolig. Mjöl kvarn finns också markerad här på Buhrmans Skånekarta 1684.

Jordrevn.prot. 1671 noterar för Tofta "Een lijten bäcke-quarn derföre dhe gifua till Landgille 1 Dr." Om därmed menas denna kvarn eller den nedanför liggande (nr 10) är ovisst. Också 1698 noteras en kvarn för Tofta.

Om kvarnen möjligen i äldre tid varit mjöl kvarn, så var den under 1700-talet och början av 1800-talet såg kvarn. Den nämnes i utredningen om såg kvarnar 1739 (V.Göinge dom-bok 1739) och var då en av socknens tre dylika. Som såg kvarn betecknas den också uttryckligen i skifteshandlingarna 1820-23. Platsen kallas här Sågmölleplan och inhägnaden därin-till Sågmöllelyckan. Ingen allmänning uttogs vid skiftet.

Såg kvarnen har säkerligen slopats redan kring mitten av 1800-talet. Markeras ej på 1865 års karta. Ingen tradition har påträffats. Fallet utdikades och kvarnresterna utplåna-des vid Östra Tviggasjöns sänkning 1899.

Kvarnställe nr 10

Mjöl kvarn/såg kvarn. "Tofta Mölla"

Läge: vid Toftabäcken intill gårdsbyggnaderna Tofta 1¹⁰ (Kurt. Turesson), cirka 700 m från byns gamla centrum.

Bäcken flyter fram genom själva gårdsområdet, och en träbro leder över den ganska djupa, av kraftiga stenmurar begränsade strömfåran.

Cirka 10 m uppströms bron kar kvarnen legat. I trädgården intill bäcken syns här en kraftig stengrund efter kvarnbyggnaden. Korta dammarmar är synliga vid sidorna. Fallet är nu i det närmaste utkanaliserat, men en grundstock skymtar i strömfåran nedanför gamla falltröskeln.

En trappa i den intilliggande trädgården består av fyra kvarnstenshalvor, kraftiga stenar med en diameter av c:a 120 cm. En betydligt mindre kvarnsten tycks skymta bland grundstenarna efter kvarnhuset.

Kvarnen har haft ett utmärkt läge i en förträngning av bäckens dalgång. Fallhöjden tycks ha varit betydande, sannolikt omkring 2,5 m. Vattentillgången måste ha varit riklig.

Historik: Såväl kvarnen som bebyggelsen "Tofta Mölla" har gamla anor. Kvarnen finns markerad på Buhrmans karta 1684. Bebyggelsen omnämnes tidigast i 1721 års katekismilängd (LLA) och bebos då av möllaren Nils Persson. Under hela 1700-talet bodde sedan möllare där.

Vid skiftet 1820-24 hade dåvarande torpet Möllan 4 byggnader, därav en kvarnbyggnad. Möllan blev därefter eget hemman; kvarnfallet angives som ensamt tillhörande denna gård.

År 1834 skattlades kvarnen som tullmjölkvarn. På 1865 års karta betecknas anläggningen som komb. mjöl- och sågkvarn, likaså på 1895 års karta.

Åboen och möllaren Anders Andersson - "Tofta möllare" - var den siste som drev kvarnrörelsen. Den nedlades före hans svärson Axel Svenssons övertagande av gården 1886. (Uppgiften av Anna Thimansson)

(Ang. process om dämningrättighet se Bilaga D-2.)

UBBARP

1/3 + 9/16 mtl. 2 hemman år 1671, 3 gårdar år 1800.
Enskifte 1823-25. 4 gårdar år 1900.
.....

Inv. 13

3 kvarnar har funnits i Ubbarp:

Kvarnställe nr 11.

Mjöl kvarn

Läge: vid en liten skogsbäck på Ubbarp 2⁴ (Edvard Olsson), cirka 250 m SO om gården.

Tydliga rester efter kvarnanläggning syns längs bäcken i den steniga, idylliska bokskogssluttningen. Ett smalt litet kärr längst uppe har bildat kvarndamm och begränsas av två i spetsig vinkel mötande dammarmar. Här bildar den lilla bäcken ännu en hög fors och fortsätter sedan i slingrande naturfåra utför sluttningen.

Cirka 15 m nedom fallet, men något vid sidan om själva bäcken, syns i backsluttningen tydliga grundmurar efter ett litet kvarnhus. Just här börjar ett djupt, stensatt dike - nu helt torrlagt, som når själva bäcken litet längre ner. Förklaringen till kvarnhusets något egendomliga placering är, att en uppbyggd träränna av cirka 15 m längd en gång fört vatt net från dammen till själva kvarnen. Fallhöjden har på så sätt varit betydande, säkert över 3 meter.

Intill kvarnhusplatsen ligger en sprucken kvarnsten, diameter 89 cm, tjocklek cirka 17 cm.

Historik: Ingen kvarn fanns på denna plats vid enskiftet 1823. Kärrret - den senare kvarndammen, benämnes emellertid "Möllekärr till hålldammen", tydligen syftande på den något 100-tal m nedströms belägna hålldammen och kvarnen (nr 12). Inte heller på 1865 eller 1895 års kartor finns kvarnen markerad.

Enligt uppgift av markägaren Edv. Olsson har emellertid kvarnen funnits till under 1800-talet och brukats som

gårdens husbehovskvarn. Hans far skall också något ha använt den. Enligt samme sagesman berättade de gamle om att en person en gång skall ha hängt sig i kvarnhuset.

WAGNER relaterar (sid. 365-66) efter kyrkboken en dylik händelse, som emellertid inträffade 27/3 1767. Det var en 52-årig ogift åbosen på gården, Torkel Nilsson, som "- varit mycket besvärad av huvudvärk sedan år tillbaka samt uti svårmodiga tankar och uti sitt svaga tillstånd fallit på det bedrövliga orådet att avhända sig själv livet på det sättet, att han hängde upp sig uti gårdens kvarn. - -". Traditionen tycks ha varit levande i byn i närmare 200 år. Om händelsen verkligen inträffat i denna kvarn, måste denna ju ha funnits till under en period på 1700-talet. Troligare är dock, att händelsen inträffade i den närbelägna gamla kvarnen (nr 12), som också varit gårdens kvarn.

De bevarade kvarnlämningarna härrör tydligen efter en husbehovskvarn, som funnits till under några få årtionden kring 1800-talets mitt. (Planskiss och foto se bilaga B-7)

Kvarnställe nr 12.

Mjöl kvarn.

Läge: en numera uttorkad bäckfåra i Edvard Olssons bokskog S om gården, cirka 100 m V om vägen Ubbarp-Tågarp.

Från den numera utdikade gamla fiskdammen vid vägen leder nu bäcken söderut genom skogen. Gamla bäckfåran (slopad på 1930-talet) hade en västligare sträckning och följer en smal dalgång genom bokskogen. Där dalgången är som smalast, syns tydligt en låg gammal dammvall. Här ha bäcken bildat en liten fors, och här har tydligen en kvarn legat. Några grundstenar efter kvarnbyggnad kan nu knappast iakttagas, de har tydligen hamnat i ett intilliggande stengärde.

Det har tydligen rört sig om en helt liten skvaltekvarn av gammalt datum.

Historik: 1823 års enskifteshandlingar bevisar att en kvarn verkligen

funnits här. "Kvarndammen" och "Kvarnhålan" kallas området, en liten "Kvarnåker" låg strax intill. "Hållledammen" var benämningen på kärret längre uppströms vid vägen - den sentida fiskdammen. Någon kvarnbyggnad finns emellertid ej ritad på kartan. Det synes betyda, att kvarnen för tillfället var under förfall. Ingen kvarnallmänning uttogs heller vid skiftet.

Kvarnen har säkerligen mycket gamla anor, och dess tid faller helt före skiftet.

Jordrevn. protokollet 1671 noterar för gården "een ödhe och odugelig quarn". Kvarnkomm. protokoll 1698 noterar en kvarn, "byggt för fem år sedan", dessutom ett "gammalt odugeligt qvarnfall". Gillberg uppger 1767 en kvarn i Ubbarp.

Dessa uppgifter torde, åtminstone de flesta, avse denna kvarn. (Jämför historiken till kvarnställe nr 11.)

Inv. 15

Kvarnställe nr 13Sågkvarn/mjölkkvarn.

Läge: vid rågångsbäcken i byns S del, Ubbarp 2⁴ (Edv. Olsson), nära Edvin Månssons gård i Tofta, cirka 500 m S om Ubbarps gårdar.

I den täta snårskogen vid bäcken finner man betydande rester efter kvarnanläggning. En lång dammarm på Ubbarps-sidan och en kort dito på Tofta-sidan möts vid bäcken, där vattnet ännu forsar med stor kraft. En tjock ekbjälke ligger i själva falltröskeln. Nedan forsen syns kraftiga stensättningar och murar efter kvarnbyggnad. Som nämnts växer lövskogen - bok, al, hassel - mycket tät på kvarnplats, hålldamm och tillfartsväg.

Kvarndammen förefaller ha varit ganska stor och vattentillgången riklig. Fallhöjden tycks ha varit minst 1,5 m.

Historik: Kvarnen har ej särskilt gamla anor. Den finns ej ritad på 1823 års enskifteskarta, och inga marknamn eller dylikt tyder på att kvarn tidigare funnits här. Vid skiftet ut-

togs emellertid här en "Sågplan" till hemmanet nr 1 (be-tecknad med figurnr 2 å Ek. kartan). - Ännu en sågplan uttogs längre uppströms samma bäck, men denna har aldrig bebyggts (figurnr 1 å Ek. kartan).

Kvarnen tycks ha uppförts ganska snart efter skiftet och var senare både såg- och mjölkvarn. Som sådan finns den markerad på 1865 års karta, men enbart som mjölkvarn på 1895 års karta. Den har hela tiden tillhört hemmanet nr 1 och har brukat benämnas "Lille-Jons kvarn" efter en av ägarna. Omkring år 1900 har kvarnen nedlagts, men kvarnhjul och andra rester fanns länge kvar.

Jöns Pettersson på den närbelägna utgård i Tofta brukade få sin säd malen vid kvarnen, enligt vad hans dotter fru Anna Thimansson (f. 1871) berättat. Hon minns också kvarnen väl.

Eventuella kvarnställen.

Möjligen kan Ubbarp ha haft ännu någon mera kvarn. Av vissa källuppgifter att döma, har hemmanet nr 1 i äldre tid haft egen kvarn på annat ställe än de nu kända. Byn har också gott om små bäckar inom och kring sina gränser, varför detta väl kan vara möjligt.

Ägobeskrifningen i enskifteshandlingarna har namnet "Åkadamms kärr" för ett område kring bäcken NO om gårdarna (uppströms kvarnställena nr 11 och 12). "Damsmeden" kallas ett kärr vid rågångsbäcken mot Boa. Det har emellertid ej gått att konstatera om dessa marknamn har med äldre kvarnanläggningar att göra. Inga säkra rester efter dammar e.d. har påträffats här.

1865 års karta har tecken för sågkvarn i gränsbäcken mellan Ubbarp och Boa nära uppe vid gölen "Tåstesjö". I vida undersökningar i terrängen har emellertid ingenting påträffats som tyder på någon kvarnanläggning här. Traditionen har heller ingenting härom att berätta. Kartuppgiften måste därför anses felaktig.

LÄNEKÄRR

1/2 mtl. 1 hemman år 1671. 2 gårdar år 1800.
Enskifte 1822. Cirka 5 gårdar år 1900.
.....

Inv. 17

Länekärr tycks ha haft endast en kvarn:

Kvarnställe nr 14.

Mjölkvarn.

Läge: skogs/åkerdike i byns NÖ del nära Funnarps rågång, Länekärr
1⁵ (Rudolf Persson).

I en liten skogsbacke mellan två kärrvallsåkrar har kvarnen legat. Den numera delvis täckdikade och igenfyllda bäckränniln har här tydligen bildat ett ganska markant fall. Efter själva kvarnen syns numera ingenting, endast obetydliga rester efter de korta dammarna. Det övriga har utraderats genom senare tidens dikning.

Den ovanförliggande kärråkern har tydligen en gång utgjort kvarndamm. Anläggningen verkar ha haft ganska blygsamma mått.

Historik: Kvarnen finns markerad på 1822 års enskifteskarta och utgjorde byns enda kvarn. En intilliggande äng benämndes "Damskjerret".

Ingen kvarn nämnes i Länekärr varken 1671, 1698 eller i Gillbergs beskrivning 1767. Det synes därför troligt att kvarnen ej haft så synnerligt hög ålder.

Kvarnen tycks ha nedlagts redan kring 1800-talets mitt. Den markeras ej på 1865 eller 1895 års kartor. Ingen tradition har påträffats.

FUNNARP

3/4 mtl. 1 hemman år 1671. 3 gårdar år 1800.
Enskifte 1824-27. Cirka 10 gårdar år 1900.
.....

Funnarp har haft minst 2 kvarnar, därav en utom byns nuv. gränser:

Kvarnställe nr 15.Mjöl kvarn.

Inv. 18

Läge: vid litet skogsdike i byns V del, strax S om allmänna vägen mot Länekärr. Hemmanet 1¹J.

Följer man det lilla diket i skogen cirka 50 m S om vägen finner man de låga dammarmarna efter kvarnen. Inga grundstenar efter kvarnbyggnad är synliga. Själva fallet är i det närmaste utdikad.

Kvarnanläggningen synes ha varit en av de allra minsta i socknen. Fallhöjden har varit ringa - ej över 1,3 m - och dammen har varit helt liten och grund.

Kvarnstenar från kvarnen lär enligt uppgift (av Per Hall) finnas på markägarens gård.

Historik: Kvarnen fanns ej till vid enskiftet 1824, och ingenting tyder på att sådan funnits här tidigare. Den har tydligen byggts någon tid efter skiftet och ägt bestånd under några årtionden kring 1800-talets mitt. Markeras på 1865 års karta, samt (felaktigt) även på 1895 års karta.

Per Hall i Funnarp (f. i Funnarp 1878) omtalar, att kvarnen slopats redan före hans barndom. Under Halls uppväxttid körde Funnarps bönder vanligen till kvarns i Mölleröd (Verums sn.), ibland även till Matberga eller Tågarp.

Kvarnställe nr 16.Mjöl kvarn.

Läge: skogsbäck på Sparrarp 1¹⁴, helt nära Funnarps rågång och intill allmänna vägen Funnarp-Sparrarp, cirka 700 m från Funnarps gamla centrum.

Omedelbart N om landsvägsbron syns i skogen vid bäcken två kraftiga dammvallar. Särskilt ena vallen är ganska hög och lång. Bäcken är dikad, varför kvarnfallet är utplånat liksom rester efter kvarnbyggnad. Stor skog växer på kvarnplatsen och i den forna dammen.

Historik: Kvarnen finns markerad på Funnarps enskifteskarta 1824.

I skiftesprotokollet av den 26/6 1826 heter det: "# 8.

Qvarnställe till åboerne Göran och Nicklas finnes på Sparrarps utmark enligt domfäst förening".

Att kvarnen ligger på Sparrarps ägor förklaras av att denna utmark förr var gemensam för båda byarna. Vid för-
rättning den 15/9 1759 träffade Sparrarps, Funnarps m.fl.
byarns åboar en förening om rågångsgårdens upprättande.
I detta protokoll heter det: " - De tvenne Qvarnfall som
Funnarps åboar har på utmarken, lämnas dem nu framdeles
till oklandrat fritt nyttjande och åbyggnad, fast de efter
den nu igenom förening undfångne Rågång, finnas ligga inom
eller på then delen som faller till Sparrarps by". (Ting-
fäst vid V. Göinge häradsrätt 4/10 1759.)

Kvarnen har säkerligen gamla anor, eller åtminstone själ-
va kvarnfallet som sådant. År 1671 noteras "ett ödhe quarn-
fall, som alldeles obrukeligt är". År 1698 noteras ingen
Kvarn i Funnarp, ej heller 1767 enl. Gillberg.

Senast vid 1800-talets mitt måste kvarnen ha slopats.
Markeras ej på 1865 års karta. Inga traditionen tycks
finnas kvar.

- Enligt förut citerade protokoll 1759 tycks Funnarp ha
haft ännu ett gammalt kvarnfall på den då gemensamma ut-
marken. Läget är obekant.

SPARRARP

1 1/2 mtl. 2 hemman år 1671. 6 gårdar år 1800.
Enskifte 1825-51. Cirka 15 gårdar år 1900.

6 kvarnar har med säkerhet funnits i Sparrarp:

Kvarnställe nr 17.Såg(?)kvarn.

Inv. 20

Läge: vid skogsbäcken i byns V del, något 100-tal m uppströms kvarnställena nr 18 och 19. Sparrarp 1⁴B, figur nr 17 å Ek. kartan.

På ett ställe i skogen där bäckens dalgång är hopträngd mellan ett par backar, syns ganska betydande rester efter kvarnanläggning. Två höga, välbyggda dammar möts vid bäcken, som här ännu bildar fall på över 1 m höjd. Falltröskeln är bastant byggd av stora stenblock. Kvarnhuset tycks ha stått delvis över själva fallet och bäcken.

Fallhöjden synes ha varit omkring 2 m på sin tid, men kvarndammens yta kan ej ha varit särskilt stor. Stor tall- och björkskog växer nu å hela området.

Historik: Enligt Sparrarps enskifteskarta 1825 benämnes fallet "Sågmöllefallet" och kärret ovanför kallades "Sågmöllekärret". Någon kvarnbyggnad finns däremot ej markerad. Fallet jämte ett markområde av 4 kappland uttogs vid skiftet för gårdarna nr 2 räkning.

Det verkar som att sågkvarn funnits här redan före 1820-talet. De nu synliga resterna härrör dock sannolikt från en kvarnanläggning, sannolikt sågkvarn, som varit i drift under några årtionden kring 1800-talets mitt. Markeras ej på 1865 års karta. Tradition är ej känd.

Kvarnställe nr 18.Mjölkkvarn.

Läge: vid skogsbäcken i byns V del, nära kvarnställe nr 19 samt ödegårdstomten 1⁴B. Figur nr 16 å Ekonom. kartan.

I den täta snårskogen kring bäcken syns tydliga spår efter kvarnen. Två korta dammar möts kring det ännu meterhöga fallet. En stenhög nedanför visar kvarnhusets läge. Några tiotal m längre uppströms bäcken syns låga dammar efter ytterligare en dammanläggning, tyd-

ligen en hålldamm. Såväl dammar som kvarn tycks ha varit av ringa storlek, säkerligen en rätt primitiv skvaltekvarn.

Historik: Kvarnen markeras på skifteskartan 1825. Den tillhörde gårdarna nr 2 och uttogs vid skiftet för detta hemmansnummers bruk, detta i likhet med närliggande lilla kvarn (nr 19).

Även på 1865 års karta finns kvarnen markerad. Vid denna tid tycks den emellertid ha slopats.

Se vidare historiken till kvarnställe nr 19.

Kvarnställe nr 19.

Mjölkkvarn.

Läge: vid skogsbäcken i byns V del, nära byvägen Sparrarp-Tågarp samt kvarnställena nr 18 och 20. Sparrarp 27. Figurnr 15 å Ekonom. kartan.

I snårskogen mellan bäcken och ägovägen till ödegården 14B syns smärre rester efter kvarnen. En krokig och låg dammarm leder ut till bäcken, där en stenhög ligger. Vattnet forsar ännu något i det delvis utdikade fallet. Motsatta dammarmen är bortodlad.

Resterna visar på en primitiv skvaltekvarn av gammalt datum. Fallhöjden kan ej ha varit stor.

Historik: Kvarnen markeras på skifteskartan 1825 och uttogs för gårdarna nr 2 räkning.

Såväl denna som närliggande lilla kvarn (nr 18) torde ha ganska gamla anor. Båda ha varit gårdskvarnar till hemmanet nr 2. Vilken av dem som är äldst går knappast att avgöra.

Jordrevn.prot. 1671 noterar för vartdera hemmanet nr 1 och 2 "ett ödhe och odugeligt quarnfall". År 1698 hade båda hemmanen kvarnar. Gillberg uppger 1767 två kvarnar i byn.

(Gårdskvarnen till nr 1 låg vid annan bäck (nr 21).

Kvarnen tycks ha nedlagts kring 1800-talets mitt, markeras ej på 1865 års karta. Tradition är ej känd.

(Bäcken med kvarnarna nr 16-19 kallas i skifteshandlingarna "Killebäcken".

Kvarnställe nr 20Mjöl kvarn

Läge: liten bäck strax N byvägen Sparrarp-Tågarp, hemmanet Sparrarp 27. (Nära kvarnställe nr 19)

Inv. 22

Omedelbart N om byvägens lilla valvbro grenar sig bäcken åt NV och N. Den norrifrån kommande bäcken skär genom en ganska hög, buskbevuxen vall, som visar sig ha utgjort dels vägbank och dels dammvall för en kvarn. Grundmurar efter en liten kvarnbyggnad är synliga intill vallkanten. Själva fallet är helt utdikad och den forna dammen utgör nu åker och betesmark.

Ett ganska imponerande fördämningsarbete har möjliggjort denna kvarn vid den rätt obetydliga bäcken. Dammen tycks ha varit ganska stor och fallhöjden betydande.

Historik: Ingen kvarn fanns här vid enskiftet 1825, och inget kvarnfall uttogs heller på platsen. Anläggningen måste ha tillkommit ungefär vid 1800-talets mitt och har ägt bestånd under några få årtionden. Det tycks vara denna kvarn som markeras på 1865 års karta. Markeras ej på 1895 års karta.

Det synes troligt att kvarnen avlöst den närliggande äldre kvarnen (nr 19). En del av vattnet i gamla kvarnbäcken tycks genom ett tvärdike ha letts över till den nya kvarndammen, vilket 1895 års karta uttryckligen visar. Detta dike är också tydligt synligt i terrängen än i dag.

Stjernkvist omtalar, att kvarnens vattenhjul fanns kvar under hans barndom (f.1873). I övrigt har ingen närmare tradition vare sig om denna eller närliggande kvarnar påträffats. Nelly Svensson i Sparrarp (f.1879) minns ej själv någon av dem, men meddelar att hennes far Nils Nilsson (f. i Sparrarp 1857) berättat att de funnits under hans yngre år.

Kvarnställe nr 21.Mjöl kvarn

Läge: vid Ingelstorpsbäcken i byns S del, nära ägovägen söderut (mot Stjernkvists). Sparrarp 1⁸ (K.Hovén). Figurnr 11 å Ek. kartan.

Inv. 23

I bäckens dalgång cirka 50 m uppströms ägovägsbron syns lämningar efter dammanläggning. Två ganska höga dammar möts i spetsig vinkel vid bäcken. Denna är här hårt kanaliserad och fallet är nästan helt utdikat. Höga dikesvallar döljer alla kvarnbyggnadsrester.

Fallhöjden tycks på sin tid ha uppgått till omkr. 2 m. Bäcken är även i våra dagar ganska vattenrik. Stor skog växer nu å hela kvarnområdet.

Historik: Kvarnstället har av ålder tillhört gårdarna till hemmansnummer 1. Ingen kvarn finns visserligen markerad här på enskifteskartan 1825, men marknamnen "kvarnbacken" och "kvarndammen" visar tydligt att kvarn tidigare funnits här, om den än möjligen för tillfället låg nere. Vid skiftet uttogs fallet jämte ett markområde om 16 kpl för gårdarna nr 1 räkning. (Se även historiken till kvarnställe nr 19.)

Kvarnen markeras på 1865 års karta. Den lades ner i samband med bäckens kanalisering på 1880-talet.

Stjernkvist (f.1873) minns kvarnen från sin barndom. Den var en skvaltekvarn.

Kvarnställe nr 22.Mjöl kvarn/sågkvarn.

Läge: vid Ingelstorpsbäcken cirka 150 m nedströms föregående kvarn (nr 21). Sparrarp 1⁸ (Knut Hoven).

Om man från ägovägsbron följer bäcken ett kort stycke nedströms genom skogen finner man betydande ~~mar~~rester efter kvarnanläggningen. Två höga, välbyggda dammar svänger ut till bäcken, där de uppnår gott och väl manshöjd. Båda sidor forsen, som ännu är ganska markerad, syns ändarna av en avsågad, grov stock. Invid den stensatta bäckfåran nedanför forsen syns grundmurarna efter ett cirka 10 m långt kvarnhus.

Inom kvarnhusets grund ligger en vacker kvarnsten, diam. 96 cm. Hela området är skogbevuxet.

Historik: Kvarnen var Sparrarps största av sitt slag, men också den yngsta. Den var närmast en direkt efterträdare till den något uppströms belägna äldre kvarnen (nr 21). Den byggdes av Nils Jönsson på egna ägor omkr. år 1880 och var i drift till något in på 1900-talet (uppgift av Stjernkvist och Nils Persson). Den vanliga benämningen var "Nils Jöns kvarn".

Anläggningen omfattade mjölkvarn, sågkvarn och stickhyvel och drevs av ett brett men inte särskilt högt vattenhjul. Särskilt sågverket var mycket anlitat av folk från byarna runt omkring. (Uppg. av Stjernkvist)

Enl. Per Hall i Funnarp var sågen en cirkelsåg med icke självmatande sågbänk. En man brukade vid sågning ligga på knä och dra fram sågbänken med vev.

(Foto av fallet se bilaga B-8)

Inv. 24

INGELSTORP

7/8 + 1/2 mtl. 2 hemman år 1671. 3 bönder år 1800.
Laga skifte 1839-40. Cirka 8 gårdar år 1900.

I Ingelstorp har funnits 2 kvarnar:

Kvarnställe nr 23

Mjölkvarn.

Läge: liten skogsbäck i byns N del, cirka 500 m från byns gamla centrum. Ingelstorp 1² (Åke Bodelsson). Figurnr 7 å Ek. kartan.

Strax uppströms bron där en liten skogsväg övergår bäcken, syns två ganska långa och kraftiga dammarmar, som stöter samman i spetsig vinkel vid det nu nästan utdikade fallet. Inga tydliga byggnadsläm-

ningar är synliga. Fallhöjden förefaller ej ha varit särskilt stor. Stor och tät blandskog växer nu å hela området, inkl. den gamla kvarndammen.

Historik: Kvarnen, som markeras på laga skifteskartan 1839, uttogs vid skiftet som en allmänning. Säkertligen var den en gammal gårdskvarn åt ett av byns två hemman. (Se vidare nr 24) Kvarnen markeras på både 1865 och 1895 års kartor. Den tycks emellertid ej ha varit i drift så sent som på 1890-talet. Egentlig tradition är obekant. (Stjärnkvist vet att den funnits till, men minns den själv ej.)

Inv. 25

Kvarnställe nr 24Mjöl kvarn.

Läge: liten bäck (samma som föreg.) nära byns mitt, cirka 150 m N bron vid byvägen. Figurnr 6 å Ek. kartan. Ingelstorp 18-19.

Vid en liten backrygg, som bäcken skär genom mellan ett par åkrar, har kvarnen legat. Den hårda utdikningen har utplånat så gott som alla spår, men ansatser efter korta dammvallar kan iakttagas vid sidorna. En större kärrvallsåker har tydligen en gång utgjort kvarndamm.

Historik: Kvarnen fanns till vid laga skiftet 1839 och uttogs till samfällt bruk. I likhet med byns andra kvarn har den varit gårdskvarn till ett av hemmanen. Den tycks ha nedlagts redan kort tid efter skiftet, markeras ej på senare kartor. Tradition tycks helt saknas.

Det är mig obekant vilken av kvarnerna som hörde till resp. hemman nr 1 och 2. Båda kvarnarnas historia går med säkerhet tillbaka till 1700-talets mitt, ty Gillberg noterar 1767 två kvarnar i byn. År 1698 omtalas kvarn blott för nr 2, och år 1671 noteras för nr 2 endast "ett ödhe och obrukeligt quarnfall".

OLASTORP

1/2 mtl. 1 hemman år 1671. 2 gårdar år 1800.
Enskifte 1823-30. Cirka 7 gårdar år 1900.....

Inv. 26

I Olastorp tycks ha funnits 3 kvarnar:

Kvarnställe nr 25 (a och b) Mjolkvarn(ar?)

a) Läge: vid obetydlig skogsbäck i byns NV hörn, Olastorp 117A

I skogskärret läns byns NV-gräns mot Länekärr rinner en obetydlig, om sommaren nästan uttorkad bäckrännål. På ett ställe där kärret är som smalast (cirka 150 m SV om Martin Johanssons stuga), syns tydliga rester efter en gammal fördämningsvall. Det är två korta och ganska låga dammvallar, som mötas i trubbig vinkel vid bäckrännålen. Av kvarnbyggnadsrester syns inga spår. Tät skog växer å området.

b) Cirka 300 m längre norrut i samma kärrdrag - nu på Funnarps ägor - syns ännu en liknande liten dammvall tvärs över kärret på ett smalt ställe. En liten skogsväg går också över kärret här, dock oberoende av dammvallen. Tät skog växer å området.

Båda dammvallarna verkar vara av äldre och primitiv typ.

Historik: Kartan över Länekärrens rågångar 1818 (KLK Farstorp akt 8) markerar de båda dammanläggningarna och beskriver dem som "Gam. förfallen mölledam" (södra dammvallen a) samt "Gam. mölledam" (norra dammvallen b). Enskifteskartorna över gränsområdet (Länekärr 1822, Olastorp 1823, Funnarp 1826) nämner kärret som "Skjälkärret" eller "Skräppekärret". Länekärrens karta markerar dock "Qvarnbackar intill Funnarps rågång", belägna ^{nu} norra fördämningsvallen (b).

Martin Johansson i Olastorp omtalar, att gamle Lars Persson i Olastorp (f.1841) för honom berättat, att en gammal "skvatta" skall ha legat vid södra fördämningen. Annan tradition är ej känd.

Allt tyder på, att en liten skvaltekvarn en gång under 1700-talet funnits vid södra fördämningen (a).

Vad norra fördämningen beträffar (b), kan den endast ha varit hålldamm till nämnda kvarn, men viss möjlighet finns också att en liten kvarn även funnits här.

Då kvarnen (kvarnarna) legat på den under 1700-talet och tidigare oskiftade utmarken till Olastorp, Länekärr och Funnarp, är det ovisst till vilken by kvarnfallen en gång hört.

Se även historiken till kvarnställe nr 25.

Kvarnställe nr 25.

Mjölkkvarn(?)

Läge: Vid bäcken i byns V del nära Vågarps rågång, cirka 300 m SV om Ludvig Martinssons gård. Hemmansdelen Olastorp 118.

I den öppna beteshagen V om bäcken framträder tydligt en cirka 25 m lång, något krokig dammvall, som är ganska hög där den stöter intill bäcken. Motsatta dammvallen är på grund av markens stigning helt kort och är delvis dold av stengärde och buskar. Några kvarnbyggnadsrester är ej synliga vid den rätt starkt dikade bäcken, men tydligt är att ett markerat fall en gång funnits här. Anläggningen verkar vara av gammalt datum.

Historik: "Dammen uti Oxhagen" är benämningen på området i 1823 års kartbeskrivning. Någon kvarn är dock ej markerad å kartan.

Martin Johansson uppger, att en kvarn skall ha funnits här en gång i tiden. Den längre uppströms bäcken liggande sankmarken brukar ännu benämnas "floen", vilket betyder dammen.

Det förefaller tämligen säkert, att en kvarn en gång funnits här, sannolikt före enskiftets tid. Mindre troligt är, att dammen enbart utgjort hålldamm för den cirka 700 m längre nedströms liggande kvarnen (nr 27).

Gillberg noterar 2 kvarnar för Olastorp. Den ena av dessa måste vara identisk med antingen denna kvarn, eller med den närmast förut beskrivna (nr 25 a).

Kvarnställe nr 27.Mjölkvarn.

Läge: vid bäcken i byns SV hörn intill Tågarps rågång, cirka 200 m
Ö om Tågarps skola. Olastorp 17C.

Inv. 28

Vid kvarnstället har bäcken för cirka 6 år sedan radikalt kanalis-
serats, vilket till större delen utplånat de tidigare betydande mur-
resterna efter kvarnen. Ännu återstår dock en grov stenvägg i södra
bäckkanten. Bäcken rinner här utför en lång och ganska brant slutt-
ning, varför kvarnen på sin tid måste ha haft god fallhöjd. Ett mind-
re kärr ovan slutningen har utgjort kvarndamm, men några tydliga
dammarmar är nu knappast synliga på grund av de höga dikesvallarna.

Stora mängder myrmalm och järnslag är synliga i dikeskanter och
vallar inom hela kvarnområdet.

Historik: Kvarnen har varit betydligt större än de förut nämnda små-
kvarnarna och har ägt bestånd under åtskilligt längre tid
än dessa. Det är med säkerhet den som avses med den ena av
kvarnarna 1767 (Enl Gillberg).

(År 1671 noteras för Olastorp "Een lijten bäckequarn som
icke kan brukas", men som det oaktat beskattades med 8 öre.
År 1698 nämnes 1 kvarn i byn. Vilken av kvarnarna dessa
uppgifter avser är ovisst.)

Kvarnen markeras på 1823 års enskifteskarta, "kvarndammen"
nämnes också. Ingen allmänning uttogs dock vid skiftet. Mar-
keras ej på 1865 eller 1895 års kartor.

Enl. uppgift (av Tage Persson, Tågarp) hade f. lantbr. Olof
Svensson i Piparp, som var född i Sparrarp 1866, i sin ung-
dom flera gånger kört från Sparrarp till denna kvarn för
att få malet. Om uppgiften stämmer, måste kvarnen ha varit
i drift ännu under 1870-talet, trots att den ej markeras å
1865 års karta.

Stjernkvist omtalar, att kvarnen under hans skoltid på
1880-talet var borta, men att kvarnhjulet och andra ruiner
fanns kvar. En grov stock från kvarnen stod som grindstolpe
på annat ställe i byn.

LÅNGARÖD

2 7/24 mtl. 3 hemman år 1671. 4 gårdar år 1800.
Enskifte 1820-33-54. Cirka 7 gårdar år 1900.
.....

Inv. 29

I Långaröd har funnits åtminstone i vattenkvarn,
dessutom 1 väder-kvarn.

Kvarnställe nr 28.Mjölkkvarn.

Läge: bäck i rågången Långaröd-Smörby, Långaröds NÖ hörn. Cirka 200
m NO om ödegården Långaröd 26 (Stjernkvists).

När den norruttrinnande bäcken lämnat de odlade ängarna mitt för
Stjernkvists ödegård, bildar den en djup skärning genom en liten
skogsbacke. Här syns två kraftiga dammar efter en kvarnanläggning.
Själva fallet är i det närmaste helt utdikad och alla byggnadsrester
har raserats. Alldeles intill kvarnplatsen går en liten skogsväg över
bäcken in på Smörby ägor. Skog växer på platsen.

De odlade ängarna uppströms kvarnstället har ända till våra dagar
benämnts "kvarndammen" eller "dammen".

Historik: Kvarnen markeras på Långaröds enskifteskarta 1820 och be-
nämnes "Långaröds qvarn", dammen kallas "mölledammen". Kvar-
nen tillhörde hemmanet nr 3. Vid skiftesförhandlingarna be-
gärde även de övriga bönderna del i kvarnen, men ägaren av
nr 3 Bengt Svensson framhöll bl.a., att "han vid detta hem-
man från urminnes tider gagnat qvarnen och följaktligen
skall vara berättigad att ensam behålla qvarnfallet". Detta
beviljades också.

Kvarnens ålder är obeakt. Det torde vara denna kvarn som
nämnes av Gillberg 1767. (År 1671 eller 1698 noteras ingen
kvarn i Långaröd)

Redan vid mitten av 1800-talet tycks kvarnen ha lagts ner.
Den nämnes ej på 1865 års karta. Stjernkvist berättar, att
kvarnen var borta före hans tid, men att murkna grundstockar
och delar av skvaltehjulet fanns kvar tills bäcken dikades.

Övriga kvarnfall.

Vid enskiftet uttogs till hemmanen Långaröd nr 1 och 2 ett "qvarnfall uti Smörby rågångsbäck västernorr om Smörby qvarn". Denna kvarnplats av 6 kapplands rymd (figurnr 3 å Ek. kartan) har aldrig bebyggts.

Vid enskiftet uppgavs också att gården nr 1 hade ett gammalt kvarnfall i "bäcken på ryet". Inget fall uttogs emellertid här. Läget är okänt.

Den nyss nämnda Smörby kvarn låg i rågången Långaröd-Smörby cirka 350 m SO om Långaröds kvarn (nr 28) och vid samma bäck som denna. Betydande murrester återstår av den märkliga anläggningen, som ligger ganska otillgängligt i en brant norrsluttning med tät skog. Den helt lilla bäcken har varit uppdämd i två små terrassformigt liggande dammar. Härifrån har vattnet via en träränna (nu försvunnen) letts ut över en hög och bred stenmur ett 20-tal m bort till själva kvarnplatsen. Härigenom har fallhöjden varit betydande, minst 3 m. Två kvarnstenar samt en grundstock ligger kvar. Kvarnen, som synes ha gamla anor, nedlades på 1870-talet. (Betecknad med X å inventeringskartan.)

Huruvida Långarödsgårdarna nr 1 och 2 möjligen fått mala vid Smörby kvarn är obekant. De båda hemmanen tycks i varje fall ha saknat egen kvarn under senare århundraden.

Kvarnställe nr 29.Väderkvarn.

Läge: åkern omedelbart N om gården Långaröd 3² (Nils Persson).

Ända tills år 1955 reste sig i den högt belägna åkern den ståtliga grundmuren efter väderkvarnen. Muren, som var väl byggd av grova stenar, var fyrkantig och omkring 1,5 m hög. Den är nu spårlöst borta.

Historik: Väderkvarnen uppfördes något av de sista åren på 1890-talet av gårdens dåvarande ägare Anders Persson. Den flyttades dit från Tågarp, där den förut stått (kvarnställe nr 30). (Uppg. av Stjernkvist och Olof Tuveesson) Enligt annan uppgift (av Nils Persson) inköptes den från Verums socken.

Inv. 30

Väderkvarnen brukades som gårdens husbehovskvarn under några få år. Redan före 1910 hade den börjat förfalla, men stod kvar utan vingar ännu någon tid. En episod från tiden kring sekelskiftet är bekant i bygden. Ägaren Anders Persson råkade en gång, när han skulle stanna kvarnen, följa med vingarna ett varv runt. Härvid trasslade han in händerna så att båda handlederna bröts. Han blev dock återställd igen. (Uppg. av Stjernkvist, Nils Persson m.fl.)

Inv. 31

TÅGARP

1 mtl. 1 hemman år 1671. 3 gårdar år 1800.
Enskifte 1823-51. Cirka 12 gårdar år 1900.

I Tågarps har med säkerhet funnits 3 vattenkvarnar
samt 1 väderkvarn:

Kvarnställe nr 30.Väderkvarn.

Läge: skogsbacken V om landsvägen mitt emot Tågarps skola, gården Tågarps 143 (Erik Tuve-
sson).

På den ganska höga backens krön ligger ännu stengrunden efter väderkvarnen. Ruinen, som är byggd av stora stenblock, är delvis halvrund till formen men har två rätvinkliga hörn, största längd cirka 3,5 m. Hela backen är nu bevuxen med medelåldrig tall och björk. En delvis nedgrävd väg (hålväg) leder från gården upp till kvarnplatsen.

Historik: Väderkvarnen byggdes och ägdes av muraren Ivarsson, som bebodde den lilla gården under 1870-80-talen. Kvarnen - en mindre "stubbamölla" - var i bruk här endast omkring ett årtionde. På 1890-talet såldes den till Långaröd, där den åter uppsattes (nr 29).

Väderkvarnen var på sin tid vida synlig uppe på den då

kala backens krön. Flera äldre personer minns den ännu väl.
En väderkvarn räknades också som ganska ovanlig här i bygden.
(Uppgifterna av Olof Tuveesson, Stjernkvist m.fl.)

Kvarnställe nr 31Mjöl kvarn.

Läge: vid liten bäck cirka 300 m V om gården Tågarp 1³ (Erik Nilsson).

Vid bron där gårdens ägoväg övergår bäcken har kvarnen legat. Nedströms bron syns höga, välbyggda stenmurar båda sidor bäcken, men eljest inga direkta byggnadsrester. Fallet är numera nästan helt utdikat. Dammvallarna - den nuvarande vägbanken - är helt korta, beroende på det goda läget mellan två backkullar. Kvarndammen - ett nu utdikat kärr - tycks ha varit ganska stor.

Kvarnplatsen utgör nu öppen betesmark.

Historik: Ingen kvarn fanns här vid enskiftet 1823. Marknamnet "Svinadamm" torde knappast tyda på tidigare kvarnbebyggelse.

Kvarnen torde ha byggts något före 1800-talets mitt och har varit i drift under några få årtionden. Den markeras både på 1865 och 1895 års kartor. Det är dock uteslutet att den funnits kvar så sent som på 1890-talet. Olof Tuveesson (f. i Tågarp 1879) minns den ej. Tradition är okänd.

Säkerligen har kvarnen varit husbehovskvarn till gården - förr kallad "Torpet" - på vars ägor den ligger.

Kvarnställe nr 32.Mjöl kvarn.

Läge: vid den lilla bäcken N om landsvägen, strax NO om Ele Edwards-sons gård Tågarp 1¹⁹. (Cirka 200 m nedströms kvarn nr 31)

Från landsvägen ser man tydligt den ganska höga dammvall som stängt av bäckens lilla dalgång, så att en mindre damm bildats. Dammen är nu torrlagd, men för endast några år sedan användes den som fiskdamm. En kvarn har emellertid legat här tidigare. Inga egentliga grundmurar

efter kvarnhuset finns kvar, men en vacker kvarnsten (diam. 89 cm) står strax intill. - Kvarnplatsen omgives av åker och betesmark. Bäckens är nedom dammvallen ganska hårt dikad.

Historik: Ingen kvarn fanns här vid enskiftets början 1823, och ingenting talar för att någon dylik tidigare funnits här. Kvarnen har sannolikt byggts kring eller något före 1800-talets mitt och har ägt bestånd under några få årtionden. Den markeras på 1865 års karta. Den har säkerligen utgjort husbehovskvarn till den närbelägna gård, på vars ägor den låg. Tradition är okänd. Olof Tuveusson, f. på gården 1879, vet ingenting om kvarnen.

Kvarnställe nr 33.

Mjölkvarn/sågkvarn "Tågarps kvarn".

Läge: vid den stora "Toftabäcken" i byns SV-gräns, nära landsvägen och byvägen Tågarp-Ubbarp, fastigheten Tågarp 13² (V.Norgren).

Betydande lämningar efter den rätt stora kvarnanläggningen återstår. Två långa och höga dammarmar möts vid bäcken, som här ännu bildar en mindre fors. Nedanför-forsen ligger kraftiga grundmurar efter kvarnbyggnad, som på båda sidor varit omsluten av vattenrännor, den ena nu torrlagd.

Kvarndammen synes ha varit ganska stor, och vattentillgången måste på sin tid ha varit mycket riklig. Fallhöjden tycks ha uppgått till minst 1,5 m. Såväl kvarnplatsen som den delvis torrlagda dammen börjar nu bli ganska skogbevuxna. Den hålkörda vägen fram till kvarnen kan tydligt skönjas i terrängen.

Delar av två stora kvarnstenar finns i gårdens trädgård.

Historik: Kvarnen, som varit en av de större i socknen, har säkerligen gamla anor. Vid enskiftet var kvarnen den enda i byn och uttogs jämte 2 kpl mark till gemensamt bruk. I protokollet heter det, att "qvarnen i den s.k. Toftaån är gemensam för alla åboarne i proportion efter hemmantalet".

År 1854 blev kvarnen skattlagd som tullmjölkvarn. På 1865

års karta markeras den som komb. mjöl- och sågkvarn, på 1895 års karta enbart som mjölkvarn.

Under senare hälften av 1800-talet ägdes kvarnen av den lilla gården Tågarp 1/16 mtl (132), inom vars ägor den låg. Ägare och mjölnare från 1840-talet till 1870-talet var Johan Andersson (se. Wagnér s.349). Därefter var Christen Olsson kvarnägare under ett par årtionden. År 1898 blev Axel Bengtsson ägare av gården och kvarnen.

Tullmjölkvarnen var i drift till omkring år 1900. Flera äldre personer minns den ännu väl. Dit körde folk från närmast kringliggande byar och även från Boa, Funnarp m.fl. för att få malet. Kvarnbyggnaden beskrives som ganska liten. Den var en hjulkvarn. Möllaren "Tågarpa-Kristen" - även benämnd "Pjycka-Kristen"-var den som i folks minne mest förknippas med kvarnen. Det var hans efterträdare Axel Bengtsson som lade ner kvarnen, sedan han brukat den i blott ett par års tid. (Uppgifterna av Per Hall m.fl.)

(Ang. process om dämpningsrättighet 1864 se bilaga D-2)
Foto av fallet se bilaga B-9)

I Tågarp synes ha funnits kvarn sedan urminnes tid. År 1671 noteras: "Jämwähl Een lijten quarn uthi en rinnande bäck som kan mahlas på till husbehofs". 1698 noteras likaledes en kvarn "stådt af ållder, har sitt utsprång af små Gyhler, myrell och Kiärr. Han mahler till husbehof Höst och Vår".

Det är ganska sannolikt, att 1600-talskvarnen var identisk med nyss beskrivna kvarnställe nr 33. Buhrmans karta 1684 markerar kvarn på ungefär denna plats. Men möjlighet finnes också för att 1600-talskvarnen legat något längre uppströms samma bäck vid

Möjligt kvarnställe (X å inv.kartan)

Läge. vid Toftabäcken cirka 300 m uppströms kvarnställe nr 33.

Just där bäcken lämnat de odlade ängarna, rinner den genom ett trångt pass i skogen och bildar här en djup skärning. Här har tydligen före kanaliseringen funnits en ganska markerad fors och här har läget varit ypperligt för en dammanläggning. På Tågarps-sidan syns också intill dikesvallen något som mycket väl kan vara en kort gammal dammvall. På Matberga-sidan, där terrängen stiger brantare, syns i bäckkanten och dikesvallen en stor mängd lös sten.

Vid enskiftet i Tågarp uttogs ett kvarnfall på denna plats, varest "Tågarps åboar anmäla att de hafva ett qvarnfall". Likaså uttogs vid Matberga enskifte ett kvarnfall till denna by på deras sida av fallet. Ingen av dessa kvarnfallsrättigheter har emellertid utnyttjats.

"Dammaden" och "dambacken" benämnas det intilliggande området på Matberga-sidan enligt ägobeskrivningen 1827.

Det synes vara tämligen säkert att en fördämning av något slag en gång för längesedan funnits här. Kanske rör det sig om en gammal hålldamm för kvarn nr 33. Möjligt är också att en kvarn en gång funnits här, i så fall sannolikt företräddaren till kvarn nr 33. Tradition tycks helt saknas.

MATBERGA

1/2 mtl. 1 hemman år 1671. 2 gårdar år 1800.
Enskifte 1827-28. 2 gårdar år 1900.
.....

I Matberga har funnits 1 vattenkvarn, dessutom
i senare tid en motorkvarn, samt sågverk:

Kvarnställe nr 34.

Mjölqvarn/sågkvarn.

Läge: vid Farstorpsån i byns SÖ kant intill Troedstorps rågång.
Hemmanet Matberga 1³ (Nils Olsson). Figurnr 6 å Ek.kartan.
Strax uppströms bron på byvägen Matberga-Troedstorp har kvarnen

legat. Kraftiga grundmurar efter kvarnbyggnad finns kvar invid det till större delen utdikade kvarnfallet. Härifrån leder en bred, men småningom något avsmalnande dammvall av närmare 100 m längd över kärrmarken åt NV. I den stora dammvallen finns ett par hål efter nu försvunna träluckor. Motsatta dammarmen (på Troedstorps-sidan) är på grund av markens stigning helt kort.

Den forna kvarndammen är nu åker. I övrigt användes kvarnområdet som betesmark. Den långa dammvallen är nästan dold av tät buskvegetation. Ett kraftigt lager sågspån och annat sågavfall kan tydligt iakttagas mellan vägen och kvarnhusgrunden.

Historik: Matberga kvarn och sågkvarn har varit bland de större i socknen och har båda mycket gamla anor.

Mjölkvärnen betecknas år 1671 som "Een lijten odugligh squaltequarn" men beskattas det oaktat för 12 öre. Kvarn noteras också 1698. Ännu vid slutet av 1700-talet betecknas den som skvaltekvarn, men blev senare hjulkvarn.

Sågkvarnen tycks ha tillkommit år 1721, ty i V. Göinge dombok 1739 (utredning om sågkvarnar ST nr 68) heter det, att sågkvarnen är "upbyggt för 18 år sedan - - istället för ena sqwaltan, som the utlagt. - - kunna, när flod är, allenat skiära för sig sielfwa till hemmanets förnödenhet, och mågot litet åt andra, dock sällan".

År 1796 den 20/8 besiktigades sågkvarnen i och för skattläggning, vilken fastställdes 30/11 1804. Den enbladiga sågkvarnen drevs då av ett två alnar högt vattenhjul och uppgavs årligen såga 50 tolfter bräder. "Varandes här bredwid en sqwalteqwarn, samt sågverket med behörig spänkista för sedt.". "Damfästet är dels af träd och dels af sten widlöftigt och swårt att underhålla." (Krist. landskontor G IX)

På 1827 års skifteskarta markeras de båda kvarnbyggnaderna liggande intill varandra vid ån. Den långa dammvallen markeras helt i sin nuv. utsträckning. Vid skiftet uttogs här en stor "Sågbacke och Qwarnplats".

År 1839 skattlades sågverket ånyo, ränta 1 Rdl. 4 sk. 6 rst.

År 1858 skattlades mjölkvarnen som tullmjölkvarn. Av syne-
protokollet (förvarat hos lantbr. Nils Olsson, Matberga) fram-
går, att kvarnhuset då var 13 alnar långt och 10 alnar brett,
vattenhjulets diameter var 6 1/2 alnar, fallets höjd 2 1/2
alnar, stenarnas vidd var 8 spann. 11 bönder från vitt skilda
byar tecknade sig för malning vid kvarnen.

Under senare delen av 1800-talet drevs kvarnrörelsen av ar-
rendatorer: Per Olsson, Anders Andersson, Nils Andersson m.fl.
Bostad för kvarnarrendatorn fanns nära kvarnen andra sidan
bron; huset låg med ena hörnet ute över själva ån. Huset ska-
kade, säges det, när kvarnen gick och vattnet forsade fram
under golvet. (Grundmurar efter huset finns ännu kvar.)

Ännu under 1900-talets första år var både kvarnen och sågen
i drift. År 1904 var åtminstone sågen fortfarande igång. Men
år 1907 mötte den sitt öde. I samband med åns kanalisering
inlöstes fallet och kvarnen. Byggnader och inventarier såldes
på auktion. Fallet och dammen utdikades. (Uppg. av Nils Olsson)

Kvarnen och sågmöllan beskrivas av ögonvittnen som medelmät-
tigt stora, men på sistone rätt gamla och förfallna. Sågen
var en gammal enbladig ramsåg. (Uppg. av Per Hall m.fl.)

(Foto av fallet se bilaga B-10)

(Dokument ang. dämningsrätt se bilaga D-3)

Den nutida, motordrivna kvarn- och sågrörelsen i Matberga beskri-
ves längre fram på sid. 62.

TROEDSTORP

1 mtl. 1 hemman år 1671. 3 gårdar år 1800.
Laga skifte 1839-40. Cirka 6 gårdar år 1900.
.....

I Troedstorp har funnits 2 kvarnar:

Kvarnställe nr 35.Mjölkvarn/sågkvarn "Troedstorps sågmölla"

Läge: vid Farstorpsån i rågången mot Farstorps och Matberga byar.
Troedstorp 1²⁰ (Arthur Sjölin). Figurnr 2 å Ek. kartan.
Cirka 75 m V om Arvid Törnkvists stuga.

Inv. 38

Vid en krök av ån nedanför den branta skogsbacken mitt för Törnkvists har kvarnen legat. Betydande rester efter den rätt stora anläggningen återstår. Det gamla kvarnfallet är ej nämnvärt utdikat utan bildar en kraftig fors, genom en liten holme delad i två brusande strömfåror. Invid den raka huvudfåran ligger höga stenvmurar efter en 13 m lång kvarnbyggnad. En grov ekbjälke, säkerligen själva kvarnhjulsaxeln, ligger tvärs över forsens ena änden vilande på ett stenfundament ute på holmen. Betonggjutning kan iakttas här och var i fundament och murar.

Strax uppströms forsens syns de kraftiga dammarmarna, av vilka den på V sidan är ganska lång och hög. Ån grenar sig här i två fåror. Tätt yngre skog växer å hela området, inkl. den gamla dammen.

Särskilt vid högvatten är forsens då hörbart 100-tals m bort i skogen.

Historik: Som mjölkvarn synes kvarnen ha mycket gamla anor. I senare tid var den däremot enbart sågkvarn.

År 1671 noteras "ett ödhe och obrukeligt quarnfall". År 1698 noteras 1 husbehovskvarn, likaså 1767. Med säkerhet är det vid alla tidpunkterna detta kvarnställe som avses. Kvarnen nämnes också i överenskommelsen om Matberga kvarndämme 1757 (bilaga D-3).

Vid laga skiftet i Troedstorp 1839 uttogs kvarnen till samfällt bruk jämte en intilliggande "möllebacke".

På 1865 års karta markeras kvarnen som mjölkvarn, på 1895 års karta däremot som sågkvarn. Som enbart sågkvarn är den också känd i folktraditionen.

"Troedstorps sågmölla" var på 1900-talets början ganska liten och gammaldags, åtskilligt mindre än Matberga närbe-

lägna sågmölla. I den gamla sågramen fanns endast ett sågblad, som gick mycket sakta. År 1911 ombyggdes och moderniserades sågmöllan radikalt. (Det var sedan Matberga sågmölla nedlagts.) Nytt maskineri med flerbladig sågram sattes in jämte ett cirkelsåg (kantsåg). Sågverket arbetade nu mycket fort och bra, och omfattande lönesågning skedde nu. Upplagsplatsen för stockarna låg väl till på slutningen ned mot såghuset. I detta fanns en kammare med eldstad. Rörelsen ägdes och sköttes av Troedstorps-bönderna Joel Johansson och Olof Bengtsson. Sågare var bl. a. Anton Nilsson i Kälkarp och Emil Johansson i Tofta. - Så en natt under ett av de första åren på 1920-talet brann sågmöllan ner till grunden. Dess historia var slut. Det stora vattenhjulet, som klarade sig undan branden, stod kvar ännu ett årtionde tills det ruttnade ned. (Uppgifterna av O. Kjelkeryd.)

(Foto av forsen se bilaga B-11)

Kvarnställe nr 36.

Mjöl kvarn

Läge: vid åkerdike i byns SV del, nära byvägen Kälkarp-Troedstorp. I ägogränsen mellan Troedstorp 115 och 116.

Något 10-tal m Ö om byvägen skär diket genom en förhöjning i åkern. Här har kvarnen legat. Själva fallet är nästan helt utdikat och inga tydliga byggnadsrester återstår, men stora stenhögar syns i dikeskanter och vallar. De nästan bortodlade dammvallarnas lägen kan skönjas i åkern. Diket har mestadels ganska ringa vattenflöde.

Ute vid byvägen intill stengärdet står en vacker kvarnsten, diameter 89 cm, tjocklek 22 cm. Den har säkerligen tillhört kvarnen.

Något 100-tal m längre österut i skogen finns utmed samma dike vallar efter två ganska betydande dammbyggnader. De har utgjort hålldammar till kvarnen och har brukat benämnas "Store damm" och "Lille damm". Såväl dammar som vallar är nu tätt skogbevuxna. Diket eller rättare sagt bäckrännilen är här mycket obetydlig.

Historik: Kvarnen fanns ej vid laga skiftet 1839, utan är av yngre datum. Den markeras ej på några kartor.

Enligt uppgifter av O. Kjelkeryd byggdes kvarnen av Anders Carlsson, som var bonde i Troedstorp från 1850- till 1880-talet. Han har också byggt de stora hålldammarna på dåvarande "ryet". Även under dennes son och efterträdare Nils Anderssons tid kring sekelskiftet 1900 var kvarnen i drift. Den användes som gårdskvarn till hemmanet och hade stort vattenhjul. Något år in på 1900-talet slopade Nils Andersson kvarnen och byggde istället en stor lada på platsen. Vattenhjulet användes nu under några år till att driva tröskverket i ladan.

LUHR

2 hela mtl. 4 hemman år 1671. 8 bönder år 1800.
Laga skifte 1834-45. Cirka 18 gårdar år 1900.
.....

I Luhr tycks ha funnits 4 kvarnar, därav 3 lig-
gande i serie intill varandra:

Kvarnställe nr 37 a, b, c. 3 mjölkvarnar. "Möllebacken".

Läge: vid liten skogsbäck på Luhr 1² (Olle Holmkvist), nära landsvägen strax Ö om själva byn. Intill sommarstugan "Möllebacken".

I den branta bokskogssluttningen något N om landsvägen finns betydande rester efter 3 kvarnanläggningar å rad. Sammanlagda fallhöjden uppgår till närmare 10 m.

a) Nedersta kvarnen. En hög och välbyggd stenbrygga skjuter ut från backsluttningen något vid sidan av den nutida vattenfåran. Stenbryggan har tydligen på sin tid uppburit en träränna, som fört vattnet fram till kvarnen här nedanför. Stor fallhöjd, cirka 3 m, har härigenom uppnåtts. Endast obetydliga grundrester återstår efter själva kvarnbyggnaden, men den nu torrlagda avloppsrännan syns tydligt.

b) Mellersta kvarnen har legat omedelbart ovanför. Även denna har haft stor fallhöjd. Kraftiga stenmurar kantar den gamla vattenrännan, genom vilken vattnet ännu forsar.

c) Den övre kvarnen har legat några meter längre upp i backen. Den har haft mindre fallhöjd än de båda andra och efterlämnar även mindre kraftiga murrester. Den synes ha varit av något primitivare typ.

Fram till övre kvarnfallet (c) ledes vattnet ännu längs en bred, något uppbyggd brygga av av sten och jord. Någon nämnvärd damm har inte funnits i kvarnarnas omedelbara närhet. Men cirka 150 m uppströms bäcken syns i skogen kraftiga dammfästen efter den för alla kvarnarna gemensamma hålldammen, som tycks ha varit tämligen stor. Den är nu fullständigt igenvuxen med yngre skog.

De intressanta, relativt välbevarade kvarnresterna i den branta, blockrika bokskogssluttningen ger ett i hög grad idylliskt intryck. Något vid sidan av kvarnfallsserien syns i sluttningen den naturliga sänka, där den helt lilla bäcken runnit fram innan den förändrats av mänsklig hand. Området benämnes ännu "Möllebacken".

På Olle Holmkvists gårdsplan i Luhr ligger två vackra kvarnstenar, diameter 91 cm, tjocklek 27 resp. 16 cm. Stenarna har säkerligen tillhört en av kvarnarna.

Historik: Märkligt nog nämnes ingen kvarn i Luhr varken 1671, 1698 eller 1767. Det vill därför synas som om kvarnarna ej haft så särskilt gamla anor.

Vid laga skiftet 1834 fanns emellertid kvarnarna där. Fallen uttogs till hemmanen 1, 2 och 4. Bland marknamn å området kan nämnas: "möllebacken", "möllehålan", "qvarnhålan".

På 1865 års karta markeras en av kvarnarna, ovisst vilken. De tre kvarnarna tycks efter hand ha nedlagts under årtiondena kring 1800-talets mitt. Ingen minns dem nu. Ingen egentlig tradition är känd.

(Foto av fallen se bilaga B- 12)

ACC. N:R M. 14401:43.

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIVKvarnställe nr 38.Mjöl kvarn(?)

Läge: vid liten skogsbäck intill gamla byvägen Luhr-Bubbarp. Skogsskiftet Luhr 4² (U.Blixt).

Inv. 42

När den norrifrån kommande lilla bäcken korsat byvägen, rinner den genom en vacker björkhage vidare åt SO. Inom hagen bildar bäcken ett par ganska markerade forsar. Vid ena sidan av den övre forsen, helt nära vägen, syns svagt en låg vall, som möjligen kan vara en gammal dammarm av primitivt slag. I övrigt är bäckterrängen helt naturbe-tonad.

I skogen cirka 300 m uppströms bäcken tvärrar en liten ägoväg bäck-kärret. Vägen bildar en låg bank eller vall tvärs över kärret.

Historik: Vid laga skiftet 1834 uttogs vid bäcken (i nuv. björkhagen) två kvarnfall, hörande till hemmanen nr 3 och 4. Någon kvarnbyggnad markeras ej å kartan. Däremot markeras längre uppåt bäcken (på nuv. vägbankens plats) en tydlig dammvall. Marknamnen "Mölledammskärr" och "Möllebackskärr" talar om äldre kvarnbebyggelse.

Det måste anses som tämligen säkert, trots de nutida svaga markspåren, att en kvarn vid något tillfälle före laga skiftets tid funnits på platsen. Tydligen har det rört sig om en helt liten skvaltekvarn. Att något av de uttagna kvarnfallen varit bebyggda efter 1830-talet torde vara uteslutet. Tradition är okänd.

PIPARP

2/3 mtl. 1 hemman år 1671. 2 gårdar år 1800.

Laga skifte 1828-31. 6 gårdar år 1900.

.....

I Piparp har funnits 2 kvarnar:

Kvarnställe nr 39.Mjöl kvarn

Läge. vid bäcken intill byns centrum, cirka 20 m N landsvägsbron

och vägskalet mot "Barnens by". Piparp 1⁵ (Sven Johan Olofsson).

Uppströms landsvägsbron bildar bäcken en djup skärning mellan åkern och gamla landsvägen. Här har kvarnen legat. På grund av den starka kanaliseringen är några egentliga spår efter kvarnen inte nu synliga. Markägaren omtalar, att tydliga kvarnrester fanns kvar före sista stora utdikningen på 1930-talet.

Omkring 100 m längre uppåt bäcken syns i ängsmarken dammvallarna efter den gamla hålldammen. En grundstock av ek ligger kvar där dammluckan funnits, något vid sidan av nuv. bäckfåran. Den gamla dammen, som numera är till stor del odlad, har varit förhållandevis stor och har sträckt sig cirka 300 m bortåt skogen. Området benämnes ännu "kvarndammen".

Historik: Kvarnen markeras på 1795 års storskifteskarta (KLK akt 6) och 1828 års laga skifteskarta. Båda kartorna markerar också dammen på "Man" (maden) ovan kvarnen. År 1796 stipulerades, att "Damverket på man" endast får vara stängt under vår och höst.

Kvarnen, som före laga skiftets tid låg alldeles intill byns gamla dubbelgård, var gårdskvarn åt ena gården. Säkert har den mycket gamla anor.

År 1671 noteras för Piparp "1 Lijten bäckequarn snart obrukeligh". År 1698 betecknas den som "odugelig qwarn". År 1767 noteras 1 kvarn i byn. Ganska säkert avse nämnda uppgifter detta kvarnställe.

Kvarnen markeras på 1895 års karta. Den tycks dock ha nedlagts senast på 1880-talet. Stockar och annan träbråte har funnits kvar till långt senare. (uppg. av O.Kjelkeryd). Egentlig tradition är ej känd.

Kvarnställe nr 40.

Mjöl kvarn.

Läge: vid bäcken strax S om landsvägsbron och vägskalet mot "Barnens by". Cirka 40 m nedströms kvarn nr 39. Piparp 1⁵ (Sv.J.Olofs.)

Smärre stenmurar efter dammverk och kvarnbyggnad är synliga i den öppna ängssluttningen intill bäcken. Någon nämnvärd damm har ej funnits här, utan kvarnen har utnyttjat samma hålldamm som byns andra kvarn. Anläggningen förefaller ha varit av rätt primitiv art. Läget i terrängen har ur dämningssynpunkt varit ogynnsammare än för andra kvarnen.

Omedelbart nedströms kvarnstället har bäcken helt nyligen fått ändrat lopp och flyter nu åt SV istället för som förut SO.

Historik: Kvarnen markeras på byns båda kartor 1795 och 1828. Den låg helt nära gamla bytomten och har tydligen utgjort husbehovskvarn åt ena gården.

Kvarnens ålder är obekant, men är sannolikt ej särskilt hög. Anläggningen har också av allt att döma nedlagts något tidigare än byns andra kvarn, d.v.s någon gång kring 1800-talets mitt. Den markeras ej på senare kartor. Tradition om själva kvarnen är okänd.

Enligt uppgift av markägaren, slöts någon gång på 1800-talet ett kontrakt mellan gården och den angränsande Tottarpsgården. Enligt överenskommelsen lade Piparps-bonden ner sin kvarn och ändrade bäckens utlopp så att vattnet rann ut i Tottarps kvarndamm och ökade vattenmängden där. I vederlag skulle han få sin säd mald gratis vid Tottarpskvarnen. Själva kontraktet hade hr Olofsson själv ej sett, utan endast hört berättas om det. - Ej förrän år 1955 återfick bäcken sitt ursprungliga utlopp.

Vid rågångsbäcken Piparp-Tottarp ligger den ännu kvarvarande men svårt förfallna Tottarps kvarn, en ganska märklig anläggning med bl.a. en högt uppbyggd vattenränna av stenhällar. Kvarnen, som nu äges av Hästveda hembygdsförening, ligger på Tottarps ägor och hör därmed till Hästveda socken (ej Farstorps sn, som anges i SKÅNES HEMBYGDSFÖRBUNDS ÅRSBOK 1955 sid. 95).

(Tottarps kvarn markeras å inv.kartan med X.)

BUBBARP

1 1/8 mtl. 2 hemman år 1671. 3 gårdar år 1800.
Laga skifte 1828-30. 3 gårdar år 1900.

Inv. 45

I Bubbarp tycks ha funnits 1 kvarn:

Kvarnställe nr 41.Mjölkvärn(?)

Läge: vid bäcken mellan Luhrsjön och Bubbarpssjön, intill allmänna vägen Bubbarp-Tockarp. Bubbarp 2¹ (Harald Nilsson).

Den hårt kanaliserade bäcken mellan sjöarna flyter lugnt fram genom en ganska flack terräng, huvudsakligen gammal sjöbotten. Endast båda sidor vägbanken höjer sig terrängen något. Bäckens sidor kantas av breda dikesvallar och tät snårskog. Inga spår av kvarnanläggning kan nu upptäckas.

Historik: Näset mellan sjöarna var före sjösänkningarna på 1870-talet helt smalt, endast omkring 60 m brett. Häröver har vägen söderut förr liksom nu gått fram.

Enda vittnesbördet om att en kvarn har funnits här, är 1720 års ägomätningsskarta över Bubbarp (Förvaras hos Harald Nilsson, Bubbarp - saknas å lantmäteriarkiven). Kartan visar en liten fyrkantig byggnad vid bäcken på det smala näset alldeles invid vägen, med påskrift "qvarn".

Vid laga skiftet 1828 fanns ingen kvarn på platsen. Tradition tycks helt saknas.

Ingen kvarn noteras i Bubbarp varken 1671, 1698 eller 1767.

Kartuppgiften 1720 måste anses bevisa, att en liten kvarn funnits på platsen vid denna tid. Terrängen motsäger ej heller detta. Någon liten fallhöjd måste ha funnits här, vilken genom fördämning - säkerligen på nuv. vägbankens plats, lätt kan ha ökats något. Bubbarpssjön - även kallad Lilla sjö - har härvid utgjort hålldamm.

(Utdrag ur 1720 års karta se bilaga B-16)

KÄLKARP

2/3 mtl. 1 hemman år 1671. 2 gårdar år 1800.
Laga skifte 1828. Cirka 6 gårdar år 1900.
.....

I Kälkarp lär ha funnits 2 kvarnar:

Kvarnställe nr 42.Mjöl kvarn.

Läge: vid liten skogsbäck på Kälkarp 111 (Anton Månsson). Nära skogsvägsbron cirka 300 m Ö om gården.

Strax uppströms skogsvägsbron syns vid bäcken tydliga dammvallar och grundmurar efter kvarnbyggnad. Bäckfåran grenar sig här, men går åter samman något längre upp i skogen. Här uppe löper också en lång och välbyggd dammarm längs bäckens södra sida. Ännu längre bort, cirka 400 m uppströms kvarnplatsen, syns tydliga dammvallar efter en hålldamm. Kärret här benämnes ännu "kvarndammen".

Stor skog växer nu å hela området.

Historik, Kvarnen tycks ha existerat enbart under några årtionden kring 1800-talets mitt. Den finns ej markerad å någon karta. Anläggningen har nedlagts senast omkring år 1880.

Enl. uppgift av Bernhard Svensson (f. på gården 1886), fanns ruiner av vattenhjul och kvarnhus kvar ännu under hans barndom på 1890-talet. Egentlig tradition om kvarnen känner han ej till.

Kvarnställe nr 43.Mjöl kvarn(?)

Läge: vid bäcken intill Pehr Dahls gårdstomt Kälkarp 15, nära allmänna vägen Kälkarp-Bubbarp.

Från landsvägsbron rinner den lilla bäcken åt V längs gårdsområdets kant och bildar här ej mindre än tre markerade fall, uppdämda medelst murar av cement och sten. De båda övre fallen är synbarligen av ungt

datum, medan det nedersta har stenvmurar som verkar vara äldre. Platsen här har varit ypperlig för en liten kvarnanläggning. Inget av fallen synes dock i sin nuv. form vara direkta rester efter en sådan.

Uppströms landsvägsbron rinner bäcken fram i en sänka mellan åk-rarna till gården 17. På ett ställe där bäckkärret är som smalast, syns mycket tydligt en kraftig gammal dammvall, varigenom bäcken nu bildar ränna. Strax uppströms denna vall finns ett stort, låglänt kärr, som en gång tydligen varit damm.

Något 100-tal m längre uppströms bäcken finns i skogen dammvallar efter en fiskdamm, som varit i bruk tills för omkring 15 år sedan.

Historik: Vid laga skiftet 1828 uttogs ett "ännu obebyggt" kvarnfall vid bäcken på den plats där nu de båda nedre fallen finns. (Vägen gick då över bäcken här, S om den nuv. sträckningen.) "Kvarnrännan neder till vägen" kallas bäcken ovan det uttagna fallet. "Swarfwaredammen" var benämningen på kärret ovan den nuv. dammvallen i åkern. "Mellandammen" låg längre upp på den senare fiskdammens plats. (Marknamnen enligt 1828 års skiftesbeskrivning.)

Ingen kvarn nämnes i Kälkarp varken 1671, 1698 eller 1767. Ej heller markeras någon kvarn på kartorna 1865 eller 1895.

Av de i terrängen bevarade resterna samt de gamla marknamnen synes det tämligen säkert att en kvarn vid något tillfälle funnits på platsen. Om kvarnen existerade före eller strax efter laga skiftets tid eller bådadera, är ovisst.

FARSTORP

1 helt mtl. 2 hemman år 1671. 3 gårdar år 1800.
Enskifte 1824-25. 4 gårdar år 1900.

.....

I Farstorps by har funnits två äldre kvarnar,
dessutom senare ett garveri:

Kvarnställe nr 44.

Mjölkvarn.

Inv. 48

Läge: vid skogsbäck på annexhemmanet Farstorp 1^l, cirka 100 m NV
landsvägsbron vid branddammen i byns mitt.

Följer man bäcken ett litet stycke uppströms från branddammen räknat, finner man i den täta snårskogen först ett gammalt stengärde som tvärrar bäcken, strax därefter de omisskännliga resterna efter en kvarn. Två ganska långa dammvallar söker sig genom den oländiga terrängen fram till bäcken, där de mötas i spetsig vinkel. Själva fallet är i det närmaste helt utdikad. En stensättning i ena bäckkanten här tycks utgöra rester efter liten kvarnbyggnad. En gammal, nu torrlagd parallellbäckslänga bryter genom norra dammarmen.

Cirka 300 m längre uppströms finns på ett smalt ställe i bäckkärret låga dammvallar, synbarligen efter en hålldamm.

Historik: Kvarnen tycks helt tillhöra tiden före enskiftet. Den markeras ej på enskifteskartan 1824 eller på någon senare karta. I skifteshandlingarna benämnes området "Qwarnkärret", medan ett längre upp i skogen liggande kärr kallas "Store dam". Dessa namn bevisar att kvarn åtminstone tidigare funnits här, om den än för tillfället var nerlagd.

År 1671 noteras ingen kvarn i Farstorp. År 1698 hade båda hemmanen kvarnar, varav nr 2:s kvarn betecknas som "litet sämbre". Även år 1767 redovisas 2 kvarnar i byn.

I enskiftesprotokollet av den 25/10 1825 heter det: "- Af fordne upbyggde Qwarnar är ensamt en ännu i behåll och denna bibehålles till sitt läge; och för de öfrige 2ne åboerne förbehålles deras fordna qwarnfall på uråldriga ställen med förbehåll om fria vägar dertill - ". Tyvärr upplyses ej var dessa kvarnar och fall var belägna.

Kvarn nr 44 är med säkerhet en av de två som nämnas 1698

och 1767. Att den även är identisk med den kvarn som år 1825 ensamt säges vara i behåll är troligt, ehuru ej fullt säkert. Kvarnen tycks inte ha existerat senare under 1800-talet. Tradition är okänd.

Övriga kvarnfall.

Var har byns andra 1700-talskvarn legat? Enskifteskartan synes ej ge något entydigt svar, endast antydningar. Möjligen kan kvarnen ha legat längre norrut i "Prästaskogen", där mer än ett marknamn på -damm förekommer. Eller också nere vid ån i närheten av "Damstycket" inom ängsmarken "Prästängen". Kanske troligare är, att den legat i "Qwarnhagen" i byns mitt, ungefär på den plats där garveriet senare byggdes. (Qwarnhagen kan också ha fått sitt namn efter den nära där-intill belägna kvarn nr 44.)

Några säkra markspår efter 1700-talskvarnen är inte kända.

Garveriet har legat intill bäcken i byns mitt, på Johan Dahls åker nära Nya kyrkogårdens NV hörn. Alla spår efter anläggningen är nu bortodlade. (Markeras med X å inv.kartan.)

Historik: Garveriet byggdes troligen år 1845; "tillstånd" beviljades nämligen enl. jordeboken detta år. Det ägdes av garvaremästare Johan Andersson - vanligen benämnd "garvaren"- och ägde bestånd till fram emot sekelskiftet 1900.

Tage Nilstam i Farstorp är en av dem som minns garveriet väl: det var en rätt stor länga med bruten takstol och med boningsrum på andra våningen. Huset låg troligen tvärs över bäcken, och vid östra gaveln var ett stort vattenhjul. Ovanför huset var en damm. Utfarten var åt kyrkan till. Själva garverirörelsen låg så gott som nere under sista tiden.

GAMMALSTORP

1 mtl. 1 hemman år 1671. 1 gård år 1800.

Hkl. år 1823. Cirka 15 gårdar år 1900.

I Gammelstorp har funnits flera större och mindre kvarnar, dessutom stampverk och färgeri:

Kvarnställe nr 45.

Mjöl kvarn(?)

Läge: vid åkerdike på Gammelstorp 141 (Nils Jönsson), V om landsvägen Farstorp-Vankiva.

Genom den öppna betesmarken S om gården flyter en helt liten bäck eller rättare sagt dike i riktning mot landsvägen. Något tiotal m från vägen syns i betesmarken S om diket en tydlig gammal dammvall av jord och sten. Den är ett 10-tal m lång och ute vid diket bortåt 1 m hög, några ensamma träd växer på den. På motsatta sidan, där uppodlingen varit starkare, syns endast svaga spår efter dammvall. Inga kvarnbyggnadsrester är synliga varken här eller längre nedströms.

Historik: På 1865 års karta markeras en mjöl kvarn här, alldeles intill landsvägen.

Gustaf Cederholm (f. 1873) har berättat att en gammal kvarndamm funnits i ängen här ovan landsvägen.

Andra uppgifter om anläggningen har ej stått att få.

Det måste anses så gott som säkert, att en liten kvarn funnits här någon gång kring 1800-talets mitt, sannolikt under ganska kort tid. Enligt kartan 1865 synes kvarnen ha legat på nuv. landsvägens plats (gamla vägen gick något vid sidan). Dammen i betesmarken synes ha tjänat som hålldamm.

Kvarnställe nr 46.

"Gammelstorps mölla" (mjöl kvarn/sågkvarn)

Läge: vid Fredskogsån intill landsvägsbron och gården Gammelstorps mölla (Gammelstorp 129-130, ägare Fr. Hansson).

Mycket betydande lämningar återstår av Gammelstorps mölla, socknens under århundraden största och namnkunnigaste kvarnanläggning.

Omedelbart uppströms landsvägsbron bildar ån två djupa strömfåror, skilda av en långsträckt "ö". På denna ö nämast bron syns den mycket

kraftiga och välbyggda stengrunden efter kvarnhuset. Båda strömfåror-
na är här kantade med lodräta stenmurar av 3 m höjd eller mer. Strax
bakom kvarnhusgrunden bildar södra strömfåran (huvudfåran) ett mäk-
tigt fall av minst 1,5 m höjd; falltröskeln och tillfartsrännan är
gjuten av betong. Norra strömfåran har litet längre bort också ett
fall, faet av lägre höjd.

Båda sidor fallen samt längs ön mellan strömfårorerna finns välbygg-
da, höga och breda dammvallar av vardera flera 10-tal m längd. Dammen
är helt torrlagd och delvis odlad. Tät lövskog växer överallt å damm-
vallarna och kvarnplatsens närmaste omgivning. En stor sälj har tagit
plats i själva kvarnhusgrunden.

En mycket grov ekbjälke med kvarsittande rester av gjutgods (axel-
lager) ligger inmurad i kvarnhusgrunden. Flera stycken kvarnstenar
och delar av sådana ligger som trappstenar vid gårdens boningshus.
De flesta kvarnstenarna har en diameter av 120-130, cm.

Vattenfallen och de imponerande murresterna ger ett både dramatiskt
och idylliskt intryck. Särskilt vid högvatten brusar ån här med kraft
och dån.

Små gångbroar har av markägaren på senare tid lagts över strömfå-
rorerna.

Historik: Gammalstorps mölla har sedan äldsta kända tid varit en re-
lativt stor anläggning. År 1671 betecknas den visserligen
som en "lijten bäckequarn", men beskattades med 24 öre. År
1698 heter det att Gammalstorp har "2ne Sqwalteqwarnar - -
stådt af åilder och kan mahla mer än till husbehofs när
Watten är, hwilket han ock gör". (Alla övriga kvarnar i
socknen var 1698 enbart husbehovskvarnar.)

År 1763 var Gammalstorps kvarn fortfarande enda tullmjöl-
kvarnen i socknen. Den uppgavs då ha två par stenar av 5
resp. 6 kvarters diameter. Både byggnad och dammverk var
nyss ombyggda "men ey therigenom till afkomsten synnerligen
förbättrade". (Utredn.om tullmjölkvarnar. K.Landsk.G IX.LLA)

Redan tidigt fanns häg också en sågkvarn. "som ingen minns
är then är upsatter", skrev ägaren kronofogde Pihlman 1739.

Sågkvarnen skattlades 1796 för den ringa avverkningen 20 tolfte bräder årligen. Genomgående synes sågkvarnen ha varit liten i jämförelse med mjölkvarnen.

1749 års karta (KLK F. akt 1) markerar två kvarnar på platsen, med påskrift "Gammalstorps Miöl- och Sågqvarnar". Två kvarnbyggnader med samma lägen markeras också på Hkl-kartan 1823. - Buhrmans karta 1684 markerar en mjölkvarn här.

Även torpet, senare gården Gammalstorps mölla har gamla anor och kan dokumentariskt följas tillbaka till 1700-talets början. (Se bl.a. Wagnér s. 114-118). År 1836 friköptes torpet som självständigt hemman, varvid kvarnrättigheten medföljde.

Alla som minns kvarnen beskriver den som stor och i utmärkt skick. "Gamle Vinberg", som var ägare på 1870-80-talen, uppges ha ombyggt och förstorat den (enl. Martin Johansson och Nils Simonsson). De nuv. stora ruinerna härrär alltså närmast från denna ombyggnad.

Sågkvarnen, som låg vid fallet i norra strömfåren, lades ner redan före sekelskiftet 1900. Enl. en uppgift (Martin Johansson) var sågen enbladig, enligt annan uppgift (Nils Tuve-sson) var den flerbladig. Per Vilhelm var sågare där. Kantsåg fanns inte, utan Per Vilhelm slog linje på bräderna med snöre och rödkrita och högg sedan kanterna med yxa (enl. Nils Tuve-sson).

Fredskogsåns kanalisering medförde det oundvikliga slutet för Gammalstorps mölla. Efter process inlöstes en del av fallet, dock långtifrån hela fallhöjden. År 1920 slutade kvarnen att användas. Året därpå dikades dammen ut, varefter nya falltröskeln cementerades för att hålla sitt läge. Ännu några år kvarnstod kvarnbyggnaden oanvänd, men revs och flyttades bort år 1926. (Tidsuppg. av N. Simonsson)

(Foto av kvarnlämningarna se bilaga B-13)

(Upppteckningar av möllaren Oskar Larsson se bilaga C-1)

"Gammalstorps mölla" har blivit ett namn som består. Det användes ännu allmänt i dagligt tal om hela den grupp av ett

20-tal bostadsfastigheter, som uppstått vid landsvägen omkring och söder om den urgamla kvarnplatsen. Trots namnet ligger de flesta fastigheterna inom Hörröds bys gränser.

Kvarnställe nr 47. Mjolkvarnar/sågkvarn/stampverk/färgeri.

Läge: vid Fredskogsån strax nedströms landsvägsbron vid Gammalstorps mölla. (Gammalstorp 130, 132, 157)

Om man från landsvägs bron följer ån nedströms ett 100-tal m, finner man utefter hela sträckan mer eller mindre tydliga spår efter kvarnanläggningar av olika slag och ålder. På en del av sträckan är åns båda stränder stensatta, och på N stranden syns på minst tre ställen grundmurar efter byggnader. Inom en av dessa ligger en halv kvarnsten, diam. 128 cm. Ån bildar utefter hela sträckan en ganska strid ström eller fors, men något egentligt fall finns inte kvar.

Ån kantas inom området av ängsmark och skog. Anton Kristianssons lilla stuga med sitt uthus ligger alldeles intill S stranden. Litet längre ner övergår ån i slingrande naturfåra, med rester efter gamla parallellfåror vid sidorna. Terrängen blir här alltmera sumpig och övergår snart i den stora Hörröds kvarndamm.

Historik: Kvarnstället, eller rättare gruppen av kvarnställen, har en mycket skiftande historia, fylld av avbrott. Olika slags anläggningar har avlöst varandra på något olika platser utmed ån.

De äldsta kända anläggningarna inom området var ett par kvarnar från tiden kring 1700-talets början. 1749 års karta markerar nämligen "Gammalt qvarnfall till Gammalstorp" och "Gammalt qvarnfall till Hörröd" mitt emot varandra vid ån inom områdets östra (nedre) del. I kartbeskrivningen heter det uttryckligen, att båda kvarnarna "woro i stånd och kunde mahla, ungefärligen för 30 åhr sedan". Denna Gammalstorps kvarn anges vara en av de två som nämnas i kvarnkomm. protokoll 1698 (se historiken till nr 46), medan Hörrödskvarnen hörde till gård nr 3 i denna by. Buhrmans karta 1684 marke-

rar en kvarn på platsen. - Av dessa gamla kvarnar kan nu inga säkra spår upptäckas. De synas enl. kartan ha legat i den sumpiga terrängen ända ner mot Hörröds damm. Möjligen kan ett stengärde på N stranden utgöra rest av dammvallen.

Nästa anläggning inom området var ett stampverk. Det skattlades 1757, nämnes av Gillberg 1767 och existerade därefter ännu ett antal år. Det har nedlagts före 1823, ty det markeras ej på detta års karta. - Ingen vet nu exakt var stampverket stått; möjligen stammar dock några av de nuv. murlämningarna från detta. Egentlig tradition tycks saknas.

Ett färgeri fanns inom området under några årtionden kring 1800-talets mitt. Det lär ha legat nära uppe vid landsvägsbron (enl. Martin Johansson och N.Simonsson). - De stensatta stränderna samt en stenhög i N vallen torde minna om platsen.

Sågkvarn och mjölkvarn var de sista inom området. De fanns till under 1800-talets sista årtionden. Mjölkvatnen fanns kvarn längst och ägdes av Hallberg under 1900-talets första år. Men den gick inte så bra utan lades därför snart ner. (Uppg. av Oskar Larsson, N.Simonsson m.fl.) - De största av de nuv. lämningarna stammar tydligen från dessa sentida anläggningar.

Eftersom ingen nämnvärd damm funnits här, har samtliga anläggningar för sin vattentillgång varit beroende av den närliggande stora "Gammalstorps mölla" och dess damm. De flesta av dem synes även ägarerättsligt ha varit förbundna med denna.

(Foto av strömmen se bilaga B-14)

HÖRRÖD

1 7/16 mtl. 3 hemman år 1671. 6 gårdar år 1800.
Enskifte 1816-20. Cirka 10 gårdar år 1900.
.....

I Hörröd är fortfarande en vattenkvarn i drift.
Dessutom har flera äldre kvarnar funnits.

Kvarnställe nr 48."Hörröds kvarn" mjölkvarn/sågverk.

Läge: vid Fredskogsån i byns V del, Hörröd 3¹³ (kvarnägare Elof Svensson)

Inv. 55

Hörröds kvarn och såg är socknens enda nuvarande vattenkraftanläggning, dock med el-motor som reservkraft vid bristande vattentillgång. Rörelsen omfattar grovmäldskvarn med ett par stenar, modern valskvarn (sikt), cirkelsåg samt stickhyvel och betjänar ett ganska stort antal lantbrukare från skilda delar av socknen.

Den ganska stora och i gott skick varande kvarnbyggnaden ligger intill dammen och ån. Under huset finns vattenturbinen och därtill hörande kanalsystem. Sågbänken är belägen utmed husets ena långsida nära intill dammen. Stickhyveln finns vid motsatta sidan.

Den omkring 2 hektar stora dammen begränsas intill kvarnbyggnaden av en kraftig dammvall av sten och cement. Här finns en bred lucka (utskov), varifrån överloppsvattnet forsar neråt sluttningen utmed kvarnhusets gavel. Den stora dammen, som mestadels har ganska långgrunda stränder, har på sistone i mindre önskvärd grad börjat växa igen med allehanda vattenväxter.

Fallhöjden vid kvarnen är omkring 3 m. Vattentillgången är under större delen av året riklig. (Foto av kvarnen se bilaga B-15)

Historik: Kvarnens historia tycks inte sträcka sig längre tillbaka än till omkring 1830. Ingen kvarn fanns här vid enskiftet 1816, och föga tyder på äldre kvarnbebyggelse just här.

År 1839 fanns emellertid kvarnen här; den skattlades detta år som tullmjölkvarn. Som sådan fungerade den sedan under hela 1800-talet. Markeras som mjölkvarn på 1865 års karta.

På 1900-talets början beskrives Hörröds kvarn som någorlunda stor, dock avgjort mindre än konkurrenten Gammalstorps mölla. Men i och med att denna senare lades ner år 1920, kom det stora uppsvinget för Hörröds kvarn (uppg. av Oskar Larsson). Den nuv. kvarnbyggnaden och turbinanläggningen daterar sig från ungefär denna tid. Kvarnägare var då Elof Olsson.

I början av 1920-talet fanns vid kvarnen en generatoranläggning, som försåg en del fastigheter i Hörröd och kringliggande byar med belysningsström. Det lilla kraftverket lades emellertid snart ner, och nätet uppgick i Brittedals kraftverk.

Valskvarnen installerades på 1940-talet av nuv. ägaren. Efter nedläggandet av Matberga kvarn år 1951 (se nedan s.62), fick Hörröds kvarn ökad kundkrets. Denna har nu åter minskat på grund av de allt talrikare el-drivna husbehovskvarnarna ute i gårdarna.

Kvarnställe nr 49.Mjöl kvarn

Läge: vid liten skogsbäck i byns S del, cirka 200 m Ö om allmänna vägen Hörröd-Ballingslöv. Hörröd 7⁴ (Sven G. Jönsson).

Följer man bäcken från landsvägen (nära Ernst Nilssons fastighet) upp genom den täta bokskogen finner man snart platsen där kvarnen legat. Just där bäckens dalgång börjar tränga ihop sig mellan backarna ligger en rätt hög fördämning av sten och jord, utför vilken vattenet forsar med fart. En stenhög nedanför den 2 m höga forsen röjer kvarnhusets plats. Kvarndammen stax ovan fallet har varit helt liten och trång, men båda sidor bäcken ungefär 50 m längre uppströms finns stora vallar efter den egentliga hålldammen: ett mindre kärr, inramat av rätt höga backar.

Den lilla bäcken är nu dikad genom dammarna, och lövskogen växer tät och hög överallt på platsen. I skogen kan den gamla kvarnvägens sträckning följas. Platsen verkar ganska svårtillgänglig och är också 1,5 km avlägsen från byns gamla centrum.

Bäcken benämnes ännu vanligen "kvarnabäcken".

Historik: Kvarnen finns markerad på Hörröds enskifteskarta 1816. Den tillhörde då hemmanet nr 2 och kom också efter enskiftet att ligga på detta hemmans ägor.

Kvarnställets ålder är oviss. År 1671 hade hemmanet nr 2

"Een lijten Bäckequarn odugeligh"; den nämnes ej 1698. År 1767 noteras ingen kvarn alls i byn. Föga troligt är, att den gamla 1600-talskvarnen funnits på detta ställe.

Enligt uppgift av Edvard Selin (f. 1883) fanns kvarnen kvar ända till slutet av 1880-talet. Han minns den väl från sin barndom. Den ägdes då av Nils Jönsson i Hörröd.

Nils Simonsson berättar, att kvarnens siste möllare skall ha varit Tullsson i Hörröd. Enligt vad S. hört skall kvarnen, som var gammal och skraltig, ha ramlat ihop en dag när den var igång. Kvarnstenarna låg länge kvar på platsen. Genom S. försorg har de senare hamnat på Hässleholms hembygdsmuseum.

Kvarnställe nr 50.

Mjölkvärn

Läge: vid ett dike i Jantatorpets vång (Hörröd 7³), nära gården.

Ett litet stycke V om Hörrödsvägen skär diket genom en liten åsrygg mellan ett par gamla åkrar. Här har kvarnen legat. Inga kvarnhusrester finns kvar vid den djupa skärningen, men en kort gammal dammvall kan iakttagas utanför ena dikesvallen. Området är numera betesmark.

Kvarnanläggningen verkar ha varit av ganska primitiv art.

Historik: Kvarnen markeras på 1816 års enskifteskarta. I övrigt är ingenting bekant om dess öden. Den har tydligen utgjort gårdskvarn åt det avlägset belägna hemmanet och har nedlagts någon gång kring 1800-talets mitt.

Eventuella kvarnställen.

Ännu andra kvarnar har med säkerhet i äldre tid funnits i Hörröd. Tre kvarnar noteras för byn år 1671, endast en år 1698.

1) Om den kvarn som på 1700-talets början otvivelaktigt funnits till Hörröd nr 3, har tidigare talats (nr 47, sid. 53). Den låg intill intill Gammelstorps nedre kvarn från samma tid (kvarnställe nr 47).

2) Buhrmans Skånekarta 1684 markerar 2 mjölkvarnar vid ån söder om de kända kvarnplatserna.

Hörröds enskifteskarta visar på två ställen vid ån något som liknar fördämningsvallar av något slag, detta just på de platser som kan tänkas motsvara de två kvarnarnas lägen enligt Buhrmanskartan.

Vid genomgång av terrängen visar det sig, att på båda ställena naturliga små fall eller forsar måste ha funnits före åns kanalisering. På båda ställena skjuter små backryggar ut till ån på Ö sidan, och även på V sidan är terrängen något högre än eljest utmed ån. Vid det övre av dessa ställen (mitt för Assar Nilssons gård) finns dessutom i betesmarken på V sidan ån en tydlig gammal dammvall av sten och jord, som i sned vinkel försvinner in i den höga kanalval-len. Ån är på hela sträckan hårt kanaliserad.

Den bevarade delen av den gamla dammvallen bevisar, att en fördämning av något slag funnits på platsen. Möjligt, för att inte säga sannolikt, är att båda ställena en gång varit kvarnplatser, identiska med de som nämnas 1671 och 1684.

(Båda ställena markeras å inv.kartan med X.)

KRÅKEBERGA

3/4 mtl. 3 hemman år 1671. 3 gårdar år 1800.

Enskifte 1824-26. Cirka 4 gårdar år 1900.

Ingen vattenkvarn tycks ha funnits i Kråkeberga, alla efterforskningar härom har givit negativt resultat. Den relativa närheten (cirka 800 m) till den gamla tullmjölkvarnen Gammalstorps mölla har tydligen gjort egna kvarnar obehövlige.

NORRA FREDSKOG

2/3 mtl. 1 hemman år 1671. 2 gårdar år 1800.

Laga skifte 1828-32. 5 gårdar år 1900.

I Norra Fredskog har funnits minst 1 kvarn:

Kvarnställe nr 51.

Mjolkvarn/sågkvarn.

Inv. 59

Läge: vid Fredskogsån i byns Ö spets intill rågången mot Gammalstorp
Norra Fredskog 16 (N.P. Johansson). Figurnr 5 å Ek. kartan.

På kvarnplatsen är ån hårt kanaliserad och delvis rätad. Höga kanalvallar breder ut sig i terrängen. Rester efter kvarnen är dock fullt synliga på grund av att de ligger något vid sidan av åns nuv. fåra. Av kvarnhuset återstår en betydande stenhög utanför kanalval-len. Härifrån leder en ganska bred gammal dammvall bortåt sluttnin-gen. Fallet är helt utdikat.

Strax intill kvarnplatsen ligger de kraftiga murarna efter Nylan-ders torp (jordstuga). Därintill står en ännu använd foderlada. Om-rådet är nu betesmark med gles buskvegetation. Större delen av den forna kvarndammen är nu åker.

Historik: Kvarnstället har med säkerhet mycket gamla anor. I äldre tid fanns här mjolkvarn, i senare tid enbart sågkvarn.

År 1671 noteras "Een lijten bäckequarn derföre dhe gifua till landgille 24 öre". Den nämnes också 1698. På Buhrmans karta 1684 markeras här två kvarnar nära varandra, vad nu det kan betyda.

Kvarnen markeras på 1749 års karta, med påskrift "Qwarn till Norra Fredskog". Den nämnes ej av Gillberg 1767.

Vid laga skiftet 1828 var kvarnen tydligen sågkvarn, ty en stor "sågmölleplan" uttogs då här. Kvarnbyggnaden mar-keras både på byns karta 1828 och Gammalstorps karta 1823. Byggnaden var enl. sistnämnda karta minst 20 m lång.

Sågkvarnen markeras även på 1865 års karta. Den var i bruk till omkring sekelskiftet 1900. Fallet utdikades i samband med åns kanalisering 1921.

Enligt uppgift (av Nils Tuve-sson) var sågen enbladig och gick mycket sakta. Delägarna skiftades om att såga. Ofta sågades det om nätterna till ljuset av en lykta.

(Kartkopia 1823 se bilaga B-16)

Eventuellt kvarnställe.

Buhrmans karta 1684 markerar ännu en kvarn vid ån uppströms Norra Fredskogs kvarn nr 51. Uppgiften låter sig inte bekräftas. Terrängen utmed ån är här mestadels mycket flack; nämnvärd fallhöjd kan endast ha funnits vid bron å byvägen N.Fredskog-S.Fredskog. Men ingenting är känt om någon kvarn varken här eller annorstädes i närheten.

SÖDRA FREDSKOG

9/16 mtl. 1 hemman år 1671. 2 gårdar år 1800.
Enskifte 1818-21. 2 gårdar år 1900.
.....

Ingen kvarn tycks ha funnits inom S. Fredskogs gränser. Däremot har byn i äldre tid haft ett

Kvarnställe utom socknen.

Enligt Nyboda enskifteshandlingar 1807 (KLK Vankiva akt 16) hade Södra Fredskog ett gammalt kvarnställe på Vankiva utmark vid "Fårabäcken". Det heter att Södra Fredskogs bönder "säga sig kunna på marken utwisa platsen för deras förra kvarn vid Fårabäcken". Till saken hör, att före enskiftets tid hade Södra Fredskog haft gemensam utmark med Vankiva och Nyboda byar.

Det gamla kvarnställets läge är okänt.

SKERÖD

1 helt mtl. 2 hemman år 1671. 4 gårdar år 1800.
Laga skifte 1828-30. Cirka 8 gårdar år 1900.
.....

I Skeröd har funnits 1 kvarnställe med tidvis flera kvarnar:

Skeröd - Södra Fredskog

Kvarnställe nr 52.Mjölkvarnar/sågkvarn.

Inv. 61

Läge: vid Skerödsån (Fredskogsån) intill landsvägsbron i byns mitt. Skeröd 3⁷ (Th. Paulssons strbh.) Figur nr 7 å Ekonom. kartan.

Kvarnarna har haft sin plats vid ån mellan nya landsvägsbron och gamla vägbanken Ö därom. Inga spår efter anläggningen återstår numera. Den radikala kanaliseringen och vägomläggningen 1949 förändrade grundligt terrängen kring ån och utplånade alla äldre kulturspår.

Kvarnstället har haft ett utomordentligt gott läge vid en markant falltröskel i den vattenrika ån, omedelbart intill byns gamla centrum. De stora "Skeröds ängar" något uppströms kvarnstället har tydligen utgjort hålldamm för kvarnanläggningen.

Historik: Kvarnstället har otvivelaktigt mycket gamla anor. Redan tidigt synes vardera gården ha haft sin särskilda kvarn vid fallet. Antalet bebyggda kvarnar har emellertid växlat.

År 1671 noteras för ena gården "Een lijten bäckequarn till ringa nytta att mahla höst och währ", medan andra gården hade "ett ödhe och obrukeligt quarnfall". Buhrmans karta 1684 markerar en kvarn. En "mehrendehls ödhe" kvarn noteras 1698. En kvarn noteras också 1767.

Från år 1771 finns ett synedokument rörande nybyggnad å kvarnstället. Byns tre bönder byggde då var sin kvarn vid fallet, varjämte plats lämnades för en tilltänkt sågmölla. (Avskrift av syneprotokollet se bilaga D-4)

Sågkvarnen skattlades 1796. Den uppgavs då ha en avverkning av 150 tolfter årligen, vilket var betydligt mera än vad övriga dåtida sågkvarnar orkade med. Sågkvarnen skattlades ånyo 1830 (Kammarkollegii utslag 23/4 1830)

1828 års skifteskarta visar tre kvarnbyggnader intill varandra tvärs över ån. En gemensam "Qvarn- och sågmölleplan" uttogs vid skiftet.

1865 års karta markerar kombinerad mjöl- och sågkvarn.

Mjölkvarnen uppgives ha stått kvar till 1907, då den revs i samband med åns första kanalisering (uppg. av Edv. Selin). (Kartkopia 1828 se bilaga B-16)

Tillägg. SENTIDA, MOTORDRIVNA KVARNAR OCH SÅGVERK

Inv. 62

Matberga kvarn och sågverk.

Läge: vid landsvägen Farstorp-Verum, cirka 1,6 km N Farstorps kyrkby.

Ägare Aron Persson.

Anläggningen tillkom 1916. Den omfattade då kvarn, sågverk och fabrik för tillverkning av toffelbottnar och drevs av en stor ångmaskin. Omkring år 1925 brann det hela ner till grunden. Kvarnen och sågverket uppbyggdes ånyo och elektisk drivkraft installerades.

Kvarnen betjänade länge ett antal lantbrukare från socknens norra och mellersta delar. Fram på 1940-talet minskade rörelsens omfattning allt mer, delvis på grund av det ökade antalet el-drivna husbehovskvarnar ute i gårdarna, och driften inskränktes till endast någon dag i veckan. År 1951 lades kvarnen helt ner, och byggnaden omändrades till keramikverkstad. Konstnär Agne Aronsson (fabr. Aron Perssons son) bedriver nu där sin omfattande keramiktillverkning.

Sågverket är fortfarande i full drift, och i samband härmed drives en omfattande trävaruhandel. Sågen består av cirkelsåg samt kantsåg.

Sparrarps sågverk.

Läge: vid liten byväg nära allmänna vägen Länekärr-Hästveda. Ägare Harry Nilsson, Tågarp.

Sågverket, som tillkom under 1940-talet, är en modern, el-driven cirkelsåganläggning med stor kapacitet. I samband med sågningen drives en omfattande handel med sågstock och sågade trävaror.

Länekärr.

Lantbr. Emil Nilsson har under några år med början på 1940-talet bedrivit mindre sågverksrörelse på sina ägor nära gården.

Boa. Sågverk.

Lantbr. John Olsson har sedan 1930-talet bedrivit mindre sågverksrörelse på egna ägor nära gården, huvudsakligen med egna skogsprodukter. Cirkelsågen drives av råoljemotor.

Farstorp. Sågverk.

Lantbr. Johan Dahl bedriver sedan 1930-talet sågverksrörelse på egna ägor i kyrkbyn, numera nära Nya kyrkogården, tidigare intill landsvägen vid gården. Rörelsen har tidvis varit ganska omfattande och förenad med stor trävaruhandel. Även spånthyvel har funnits. Numera försågas uteslutande egna skogsprodukter. Sågverket har tidigare varit el-drivet, men är nu traktordrivet.

Kråkeberga. Sågverk.

Lantbr. Gunnar Olsson bedriver sedan 1940-talet sågverksrörelse på egna ägor. Sågverket är el-drivet. Tidvis har rörelsen varit ganska omfattande och förenad med trävaruhandel. Numera försågas huvudsakligen egna skogsprodukter.

Tillfälliga sågverk.

Mer eller mindre tillfälliga sågverk har vid olika tidpunkter funnits i bl.a: Gammalstorp, omkring år 1900 (ångmaskindrift), Ubbarp, 1910-talet (ångmaskindrift). Tviggasjö, 1930-talet (traktordrift). Luhr, omkring år 1950 (el-drift).

Nutida husbehovskvarnar och förmalningsvanor.

Husbehovskvarnen i modern form har nu åter blivit en realitet att räkna med. Under det senaste årtiondet har ett stort antal såväl större som mindre gårdar skaffat elektriskt driven gröpkvarn. Antalet dylika kvarnar kan ej exakt uppgivas, men uppgår nu med säkerhet till flera tiotal.

Det största antalet lantbrukare i socknen låter likväl fortfarande

förmala sin fodersäd vid legokvarnar. Inom socknen finns nu endast Hörröds kvarn (nr 48), som betjänar ett stort antal kvarnkunder. Men även kvarnarna i angränsande socknar⁴/kundkrets i Farstorps sock-en. Sålunda låter många lantbrukare i Tviggasjö, Skeröd m.fl. byar mala i Ruben Jönssons kvarn, Lindfors, Bjärnum, medan ett antal lantbrukare i socknens ö del kör till kvarns i Hästveda.

Bruket att använda och låta sikta egen brödsäd vid de lokala vals-kvarnarna (bl.a. Hörröd) har på sistone minskat starkt. Flertalet lantbrukare köper numera färdig kvarnvara genom spannmålshandeln.

.....

KORT SAMMANFATTNING

Kvarninventeringen omfattar 52 numrerade kvarnställen (varav 2 väderkvarnar), dessutom ett fåtal eventuella kvarnställen (sidorna 8-9, 16, 34-35, 49, 57-58, 60) samt kvarnställen utom socknens grän-ser (sid. 30, 44, 60), slutligen de sentida motordrivna kvarnarna och sågverken (sid. 62-64). Mjölkkvarnar och sågkvarnar⁵ behandlats lika i inventeringen.

Endast en av socknens 24 byar (Kråkeberga) tycks helt ha saknat vattenkvarn. I sex av byarna har blott ett kvarnställe kunnat på-visas. Två eller tre kvarnställen i en by har varit vanligast. Högsta antalet kvarnställen, 6 stycken, har Sparrarp haft. Kvarn-tätheten har genom gående varit störst i socknens norra del.

Flertalet av vattenkvarnarna har legat vid mindre bäckar, några (nr 11, 12, 14, 15, 20, 25, 36, 37, 38, 45, 50) vid i våra dagar mycket små bäckar. Endast omkring 1/5 av kvarnarna har legat vid Farstorpsån-Fredskogsån och dess större tillflöden.

Kvarnarna har i regel legat väl inpassade i terrängen där naturlig fallhöjd funnits och där förutsättningarna för byggande av hålldamm varit goda. Åtminstone en lång dammarm har dock ofta befunnits nöd-vändig. I flera fall har hålldammen legat ett gott stycke uppströms

själva kvarnplatsen (nr 36, 37, 40, 42, 49 m.fl.). En fallhöjd på omkr. 1,5 m synes ha varit vanligast, men även betydligt högre fallhöjder förekom.

Ofta låg flera kvarnar i serie tätt efter varandra vid samma bäck (nr 37a-b-c, 39-40, 46-47 m.fl.). Mera sällan låg två eller flera kvarnar parallellt intill varandra vid samma fall (nr 34, 52).

Eftersom bäckar ofta utgör byagränser, har många av kvarnarna kommit att ligga i rågångar byar emellan.

Gamla kvarnstenar finns ännu bevarade från ett flertal kvarnar. De mindre kvarnstenarna är oftast vackert huggna av vanlig gråsten i ett enda stycke; en diameter av 89 cm (36 tum, 6 kvarter) är för dem mycket vanlig. De större kvarnstenarna från senare tid består nästan alltid av två eller flera delar, som sammanhållits av järnband. Tjockleken på kvarnstenarna är ganska varierande.

Bruket att hålla kvarn har som vi sett växlat från by till by och från tid till tid. I somliga byar har funnits antingen en gemensam kvarn (ex. Tviggasjö) eller också flera gårdskvarnar (ex. Sparrarp) oavbrutet genom århundraden; andra byar och hemman har endast sporadiskt haft kvarn, men mestadels saknat dylik (ex. Bubbarp, Länekärr, S.Fredskog). Från 1800-talet är bekant att gårdar som saknade kvarn lät förmala sin säd vid någon tullmjölkvarn (nr 10, 33, 34, 46, 48). Hur förmalningsvanorna för "kvarnlösa" gårdar gestaltade sig i äldre tid är obekant; den urgamla tullmjölkvarnen Gammalstorps mölla kan knappast ha betjänat dem alla. Möjligen har handkvarnar varit i bruk ännu under 1700-talet i enstaka fall?

Många av kvarnarna har otvivelaktigt mycket gamla anor. Kvarnkommissionens protokoll 1698 har beteckningen "stådt af ållder" för allå dåtida kvarnar.

År 1671 redovisas omkr. 20 kvarnar och kvarnfall, fördelade på 16 byar. År 1698 fanns 19 kvarnar i 15 byar. År 1767 redovisar Gillberg 18 kvarnar och 3 sågkvarnar i 14 byar. På enskiftets tid (1810-30-t.) var antalet större; omkr. 30 mjölkvarnar och 6 sågkvarnar, fördelade på 20 byar. År 1855 fanns enl. befolkn.stat. tabellen 12 mjölkvarnar och 9 sågkvarnar i socknen.

De i äldre tid så fåtaliga sågkvarnarna ökade något under 1800-talet. Oftast byggdes de i anslutning till någon mjölkvarn. Ibland har sågkvarn efterträtt mjölkvarn på gammalt kvarnställe (nr 35, 51).

Skvaltkvarnarna, som i äldre tid tycks ha varit nästan allenarådande, var vanliga ännu under 1800-talets förra hälft. Men de utträngdes efter hand helt av hjulkvarnarna. Ingen enda skvaltkvarn tycks ha funnits kvar så sent som vid sekelskiftet 1900.

Redan i äldre tid har kvarnar nedlagts för att aldrig mer återuppbyggas (nr 25, 26, 41, 47 samt flera ev. kvarnställen). Dessa äldre har i regel endast efterlämnat svaga spår i terrängen.

Kring 1800-talets mitt nedlades många av de gamla kvarnarna. Å andra sidan tillkom ett ej ringa antal nya kvarnar vid denna tid för att snart åter försvinna. Några av dessa sentida kvarnar var ganska små och obetydliga (nr 6, 11, 15, 20, 31, 32, 36, 42, 45).

Årtiondena kring sekelskiftet 1900 var den stora kvarndödens tid, först för de mindre husbehovskvarnarna och sågarna och sedan också för de större anläggningarna. Efter 1925 kvarstod endast Boa kvarn (nr 4) och Hörröds kvarn (nr 48), numera endast den senare.

De båda väderkvarnarna (nr 29 och 30) utgör endast en parentes i socknens kvarnhistoria.

Den folkliga beteckningen för kvarn har här liksom annorstädes i Skåne varit "mölla". Åtminstone under senare delen av 1800-talet har dock beteckningen "kvarn" (med öppet a) eller "kvärn" använts jämsides med "mölla". Skvaltkvarnen har vanligen benämnts "skvatta". Sågkvarn har benämnts "sågmölla" eller "samölla", eller i senare tid enbart "såg".

De äldre kvarnarna, d.v.s. de som nedlagts före den nuv. generationens tid, tycks i regel ha efterlämnat påfallande svaga spår i folktraditionen. Om många av dem har ingen tradition alls påträffats

.....

ACC. N:R M. 14401:68.

B I L A G O R

68
LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

A-1. Huvudkarta.

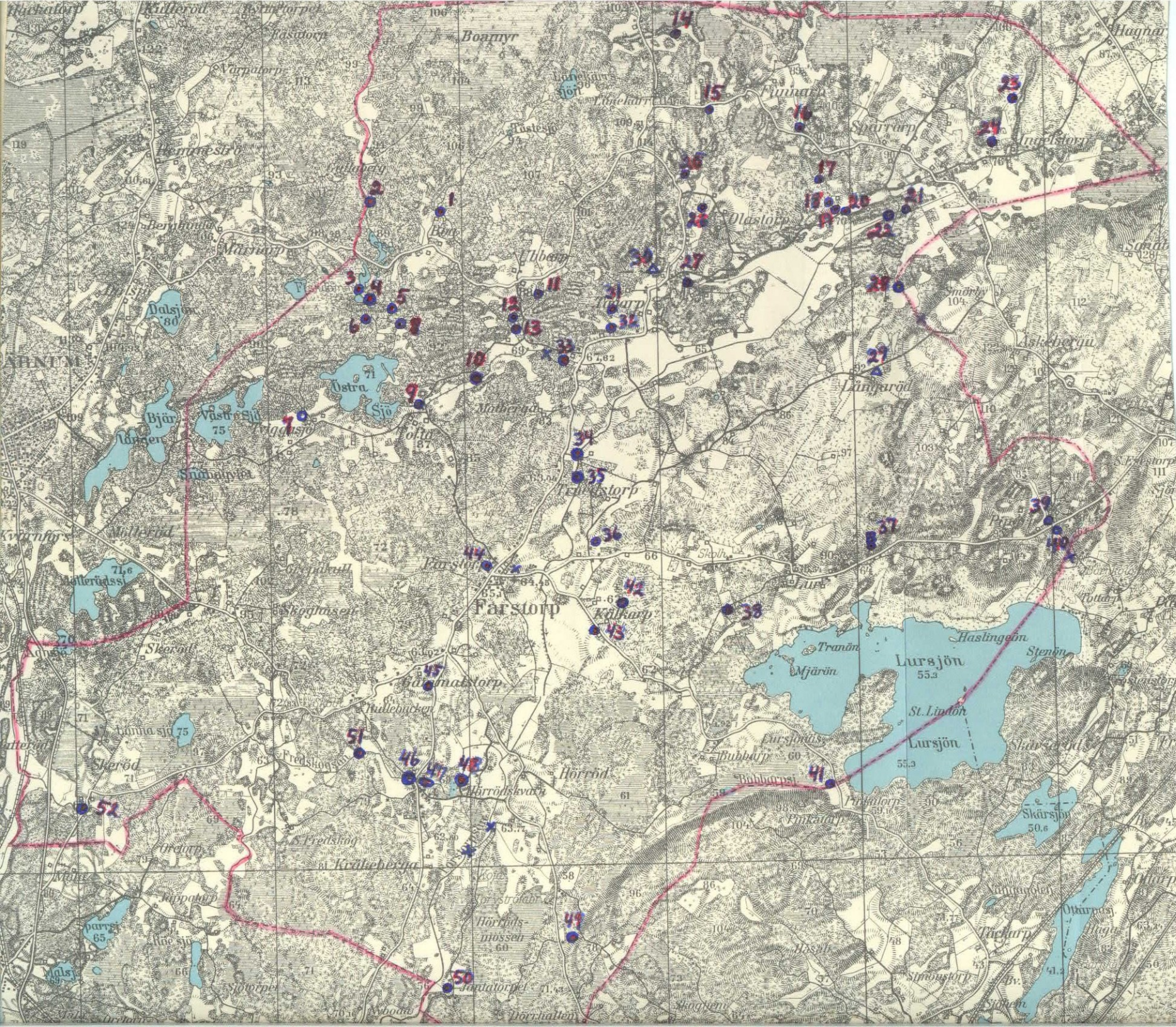
"Särtryck ur konceptblad 9 Hässle-
holm NO av år 1941, SO av år 1942"
Skala 1:50000.

Bilaga 1
(paginanr.)

Kvarnställena är inprickade och numrerade med inventeringens fält-
nummer. (Sockengränserna är svagt markerade med rött.)

● = numrerat kvarnställe. ▲ = väderkvarn (numrerat kvarnställe).

x = eventuellt eller utsocknes kvarnställe, beskrivet för resp. by.

ACC. N:R M. 14401:69.

A-2. Vattensystemet och kvarnställena.

Den tecknade kartskissen visar vattendragens ungefärliga storlek och kvarnställenas ungefärliga lägen. (Skissen är något schematisk) Tecken som å föregående karta. Skala 1:100000.

Bil. 2

B. FOTOGRAFIER OCH PLANSKISSER.

Bil. 3

Samtliga fotografier har tagits av undertecknad. Några äldre kvarn-
bilder har inte kunnat anskaffas.

Fotografier har medtagits endast från ett fåtal kvarnställen, dels
på grund av svårigheten att få bilder som verkligen säger något om
de mer eller mindre förfallna kvarnresterna, dels för att sådana
bilder har stor benägenhet för att bli varandra mycket lika. Ofta
är ju också de gamla kvarnställena mycket tätt skogbevuxna.

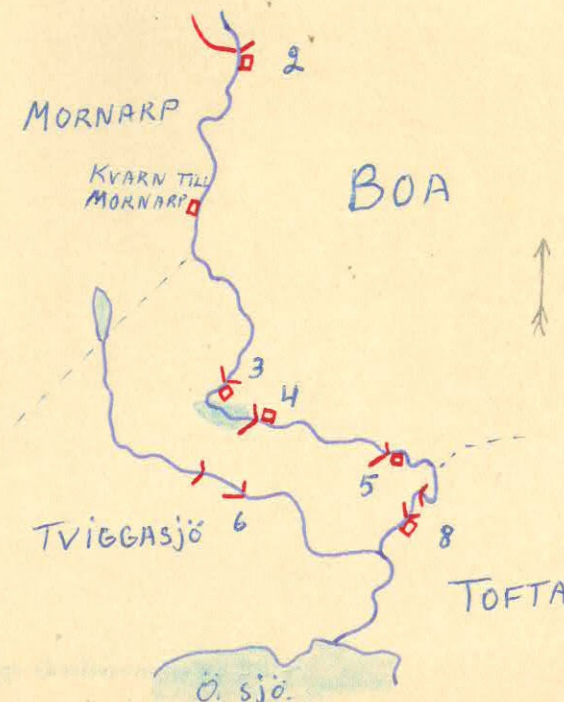
De tecknade planskisserna är dels kopierade efter kartor, dels
ritade på fri hand i större skala. Frihandsskisserna är mycket enkla
och gör inga anspråk på full exakthet och skalriktighet.

.....

B-1. Kvarnarna i Boabäck.
Nr 2,3,4,5,6,8.

Ritat efter Ekonom. kartan.
Skala 1:20000.

Dammverk och kvarnbyggnader
har markerats större än
kartskalan i övrigt.

B-2. Kvarnställe nr 2.

Boa.

Bil. 4

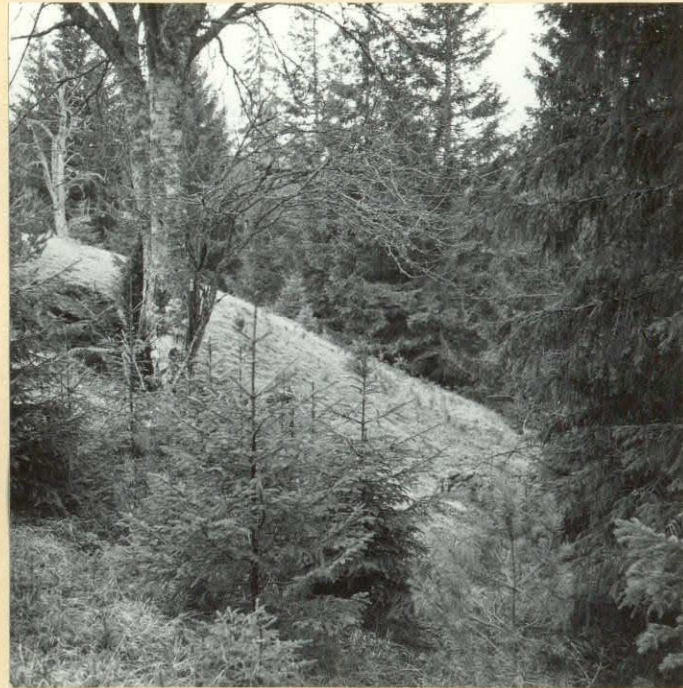
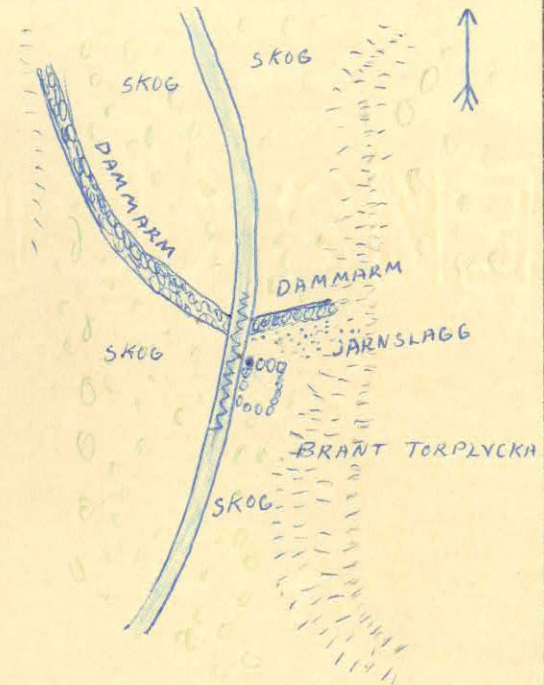

Foto från N mot den mycket branta sågmöllebacken-torplyckan. I den täta granskogen till höger flyter bäcken fram, och här har sågmöllan legat. Foto okt. 1956.

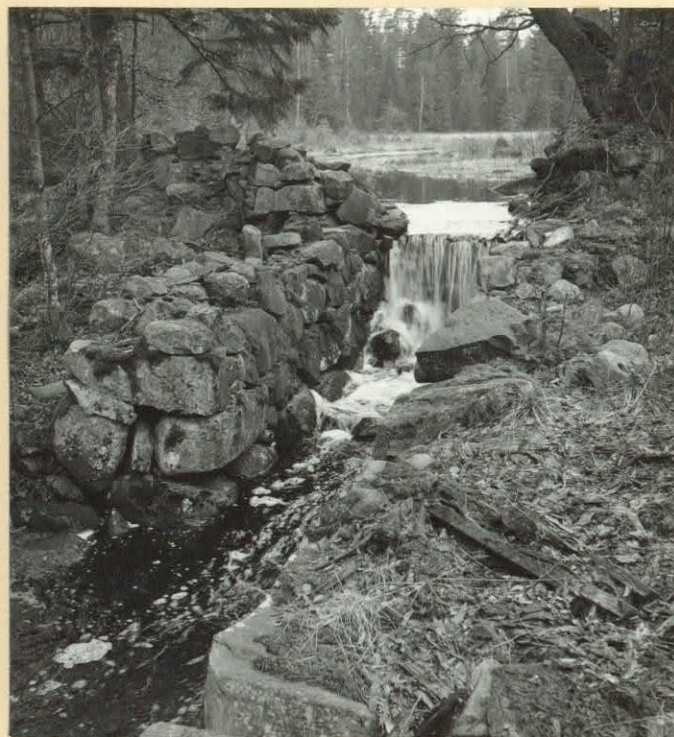
Plan av sågmölleplatsen.
(Frihandsskiss.)

nug. nr. IV: 15:10.

B-3. Kvarnställe nr 4.

Boa.

a.

I rännan nedom det ganska höga fallet har kvarnhjulet funnits. I förgrunden syns en del av grundmurarna efter kvarnhuset jämte något kvarvarande träbråte. Bortom fallet skymtar något av dammkärret. Foto mars 1956.

neg. IV: 15: 11: a.

b.

Utsikt västerifrån över "Boa damm". Skogen har ännu inte fått riktigt fäste i det rätt sankt kärret, i vars mitt bäcken slingar sig fram. Vid botten kanten har kvarnen stått. Foto jan. 1955.

neg. IV: 15: 11: b.

Bil. 5

ACC. N:R M. 14401:73.

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

B-4. Kvarnställe nr 5.

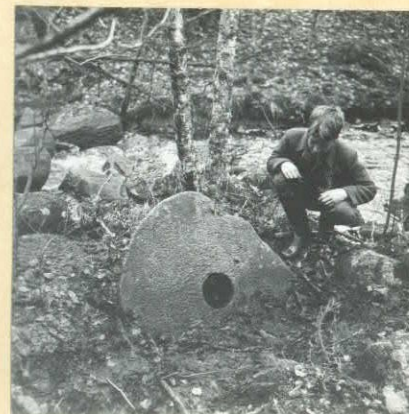
Twiggasjö.

Bil. 6

Foto från SO mot kvarnstället, där
vattnet forsar mellan raserade sten-
murar. Till vänster Twiggasjö ägor,
till höger Boa ägor.
Båda bilderna foto mars 1954.

neg. nr. IV: 15: 12 a.

Inom kvarnhusgrunden
står en något skadad
kvarnsten. Strax bortom
skymtar forsen.

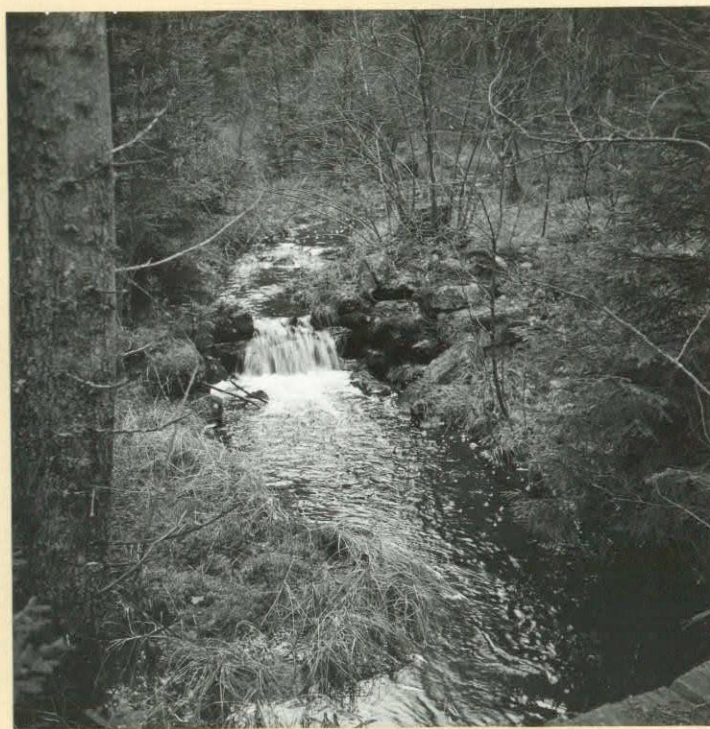
neg. nr. IV: 15: 12 b.

ACC. N:R M. 14401:74.

B-5. Kvarnställe nr 6.

Tviggasjö.

Foto från skogsvägsbron mot det lilla kvarnfallet i Gärsmebäcken. Båda sidor fallet skymtar de delvis övervuxna dammarmarna. Ett stycke längre upp i kärret finns ännu ett par dammvallar efter en hålldamm. Vintertid är bäcken rätt vattenrik. Foto mars 1956.

neg. nr. IV: 15:13.

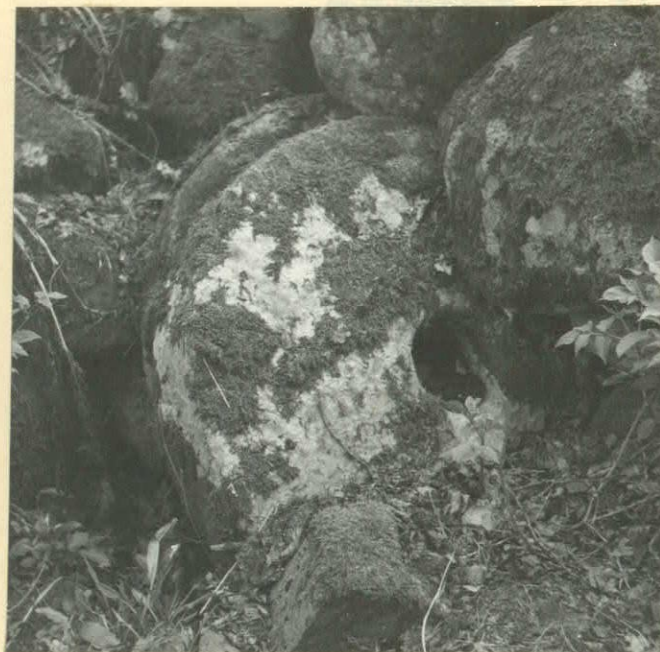
74
LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

Bil. 7

B-6. Kvarnställe nr 7.

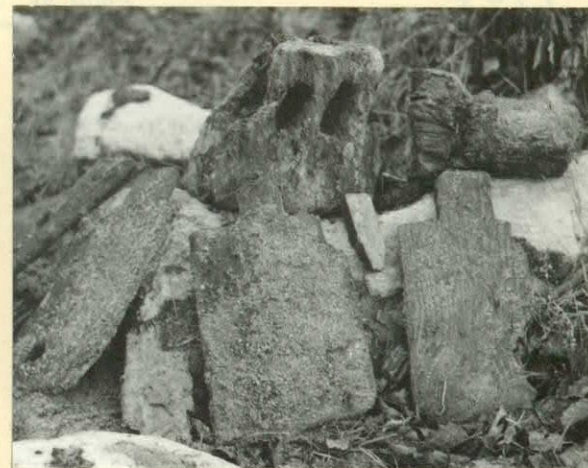
Tviggasjö.

Bil. 8

Två tunna, vackra kvarnstenar ligger till hälften dolda i den stenhög, som nu uppfyller gamla kvarnhusgrundens plats. Stenarna är ovanligt små (diam. 84 cm) och torde vara av äldre datum. Undre stenen skymts av den övre. Foto maj 1952.

neg. nr. IV: 15: 14a

Dessa delar av ett gammalt skvalt-kvarns-skovelhjul hittades av underteckn. vid grävning i gamla bäckfåran cirka 100^m nedströms kvarnstället: centrumstock (skadad, höjd 25 cm), flera hela och söndriga skovelblad (längd 30 cm utom tappen) samt skadad axel till kugghjul eller likn. Material: ek (utom ena skovelbladet som är av fur). Delarna låg på cirka 40 cm djup i svämsanden. Bäckfåran övergavs för omkr. 100 år sedan.

Fyndet gjordes 1951. Foto jan. 1952.

neg. nr. IV: 15: 14b.

B-7. Kvarnställe nr 11.

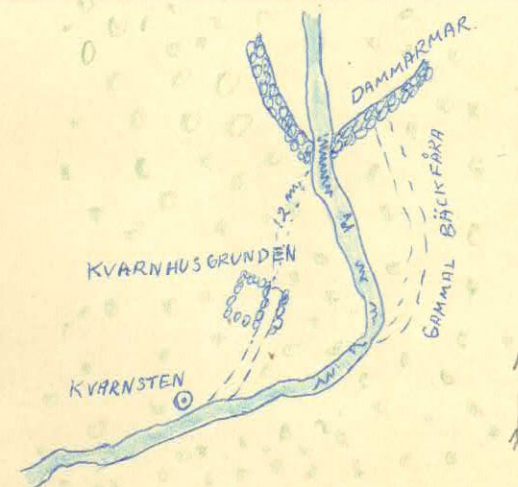
Ubbarp.

Bil. 9

Foto från kvarnhusplatsen mot SV neråt bäcken. Vid bäckstranden ligger en sprucken kvarnsten. Längre bort glider bäcken ut i ett kärr, som för tjugo år sedan var fiskdamm, i äldre tid hålldamm för kvarn nr 12. Foto april 1957.

neg. nr. IV: 15: 15.

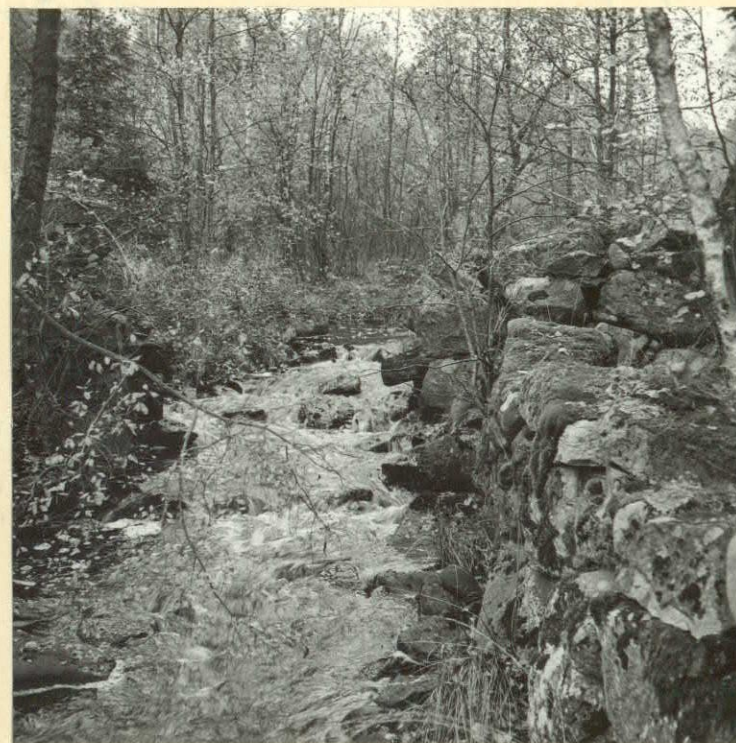
Plan av kvarnstället i bokskogsslutningen.
(Frihandsskiss)

B-8. Kvarnarna i Sparrarp. Nr (16), 17, 18, 19, 20, 21, 22.

Bil. 10

Sparrarps kvarnar. Skiss
efter Ekonom. kartan.
Skala 1:20000.
Dammverk och byggnader
har markerats större än
kartskalan i övrigt.

Resterna av nr 22, Sparrarps yngsta
och största kvarn. Den kraftiga kvarn-
husgrunden syns till höger i förgrun-
den. Där bakom skymtar båda sidor
bäcken den höga dammvallarna samt än-
darna av en avsågad grov stock. I
bakgrunden den f.d. dammen. Foto okt.
1957.
neg. n. II: 15:16.

ACC. N:R M. 14401:78.

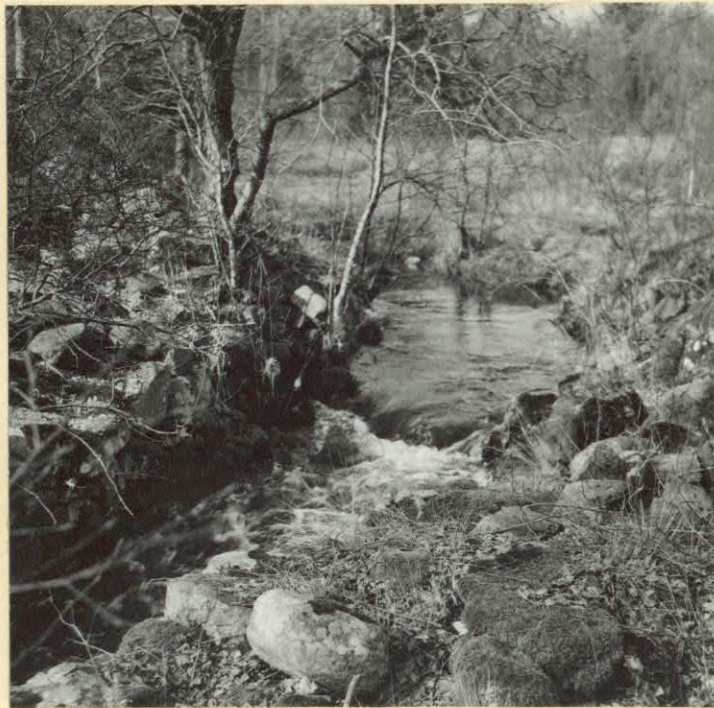
B-9. Kvarnställe nr 33. "Tågarps kvarn"

Tågarp.

78
LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

Bil. 11

Bilden visar strömfåran med det återstående lilla fallet. Båda sidor fallet skymtar de övervuxna men rätt höga dammvallarna och bakom dem utbreder sig ett delvis skogbevuxet kärr - den forna dammen. Stenarna i bildens förgrund utgör en del av kvarnhusgrundplanen. Till höger härom (utom bilden) finns ännu en gammal, nu torrlagd strömfåra. Foto mars 1953.

neg. nr. IV: 15:17

B-10. Kvarnställe nr 34.

Matberga

Bil. 12

Foto från byvägsbron mot kvarnplatsen. Stenmuren till vänster är en del av kvarnhusgrunden. Från denna sträcker sig en cirka 100 m lång dammvall bort genom buskaget i bildens vänstra kant. De vallar som syns utmed ån är dikesvallar efter sista rensningen.

neg. nr. IV: 15:18 a.

Foto från kvarnplatsen mot byvägsbron. Intill bäcken bortom bron syns murstocken efter kvarnarrendatorns stuga, vars ena hörn skall ha vilat på en trästolpe mitt ute i ån. Båda bilderna foto april 1955.

neg. nr. IV: 15:18 b.

B-11. Kvarnställe nr 35.

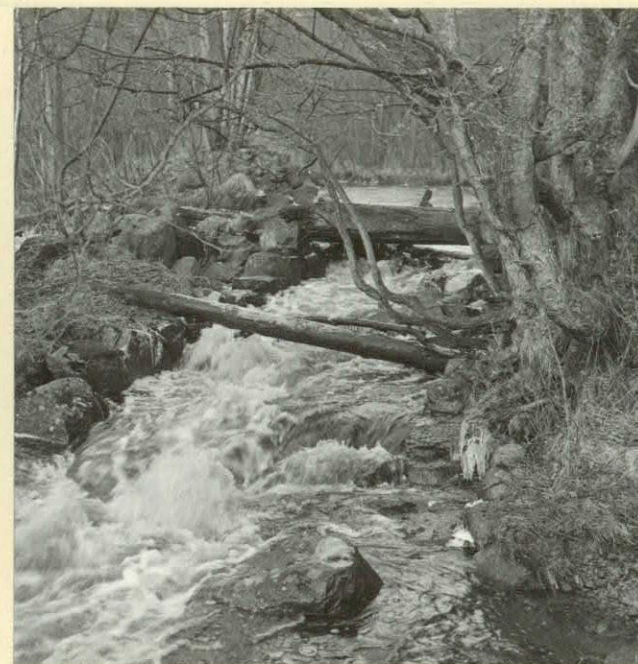
Troedstorp.

Bil. 13

Foto mot Troedstorps sågmölle-
plats. Ån bildar här två for-
sande strömfåror, av vilka den
högra är huvudfåran. Fallen är
ej nämnvärt utdikade, endast
igenrasade.
Båda bilderna foto mars 1953.

neg. nr. IV: 15: 19a

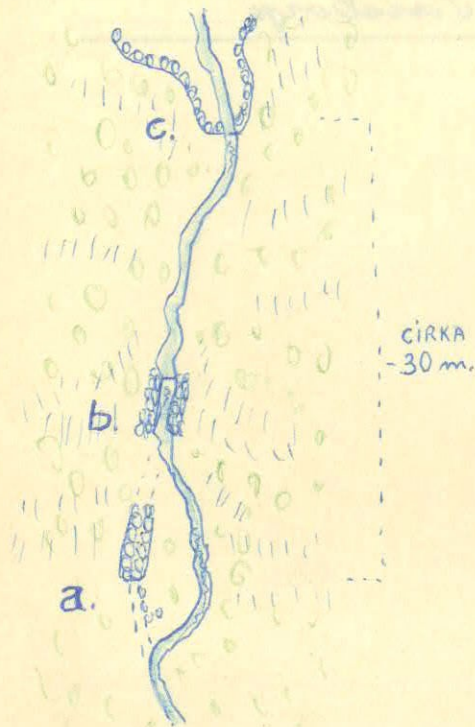
Närbild från den kraftiga forsen.
Den grova kvarnhjulsaxeln av ek
ligger kvar ovan vattenbrynet.
Bakom alsnåret till höger finns
den rätt stora kvarnhusgrunden,
eller rättare sagt såghusgrunden.

neg. nr. IV: 15: 19b.

B-12. Kvarnställe nr 37 a,b,c.

Luhr

Bil. 14

Plan över kvarntrion i
backsluttningen.
(Frihandsskiss)

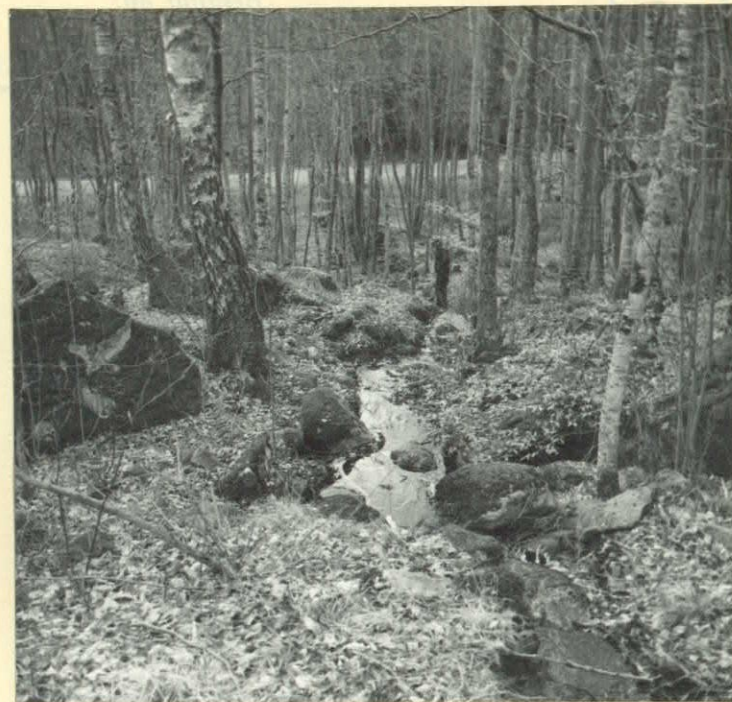

Foto norrifrån ner över kvarnområdet.
A kvarnruinerna ser man just ingen-
ting på bilden; övre fallet finns
dock i förgrunden. De båda nedre fal-
len ligger längre ner i backen bortom
bäckkröken. Nere i dalen skymtar
landsvägen. Foto april 1957.

Forts. på nästa sida.

neg. nr. IV: 15:20.

B-12. Kvarnställe nr 37 a,b,c. (forts.)

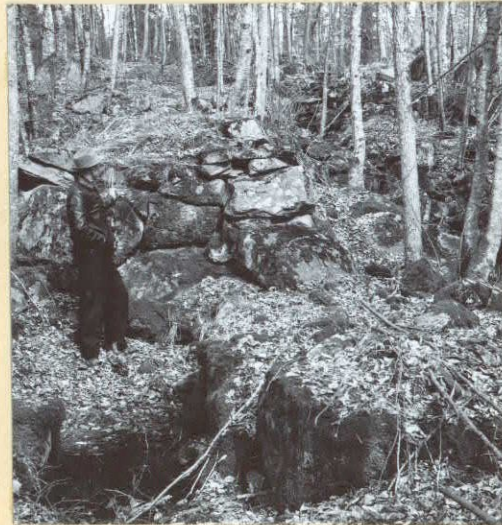
Luhr

Bil. 15

neg. nr. IV:15:2/a

Övre fallet sett nerifrån. (c).
Falltröskeln och tilloppsrännan
där ovan är uppbyggda av sten och
jord. Som synes är bäckrännilen
helt liten.

neg. nr. IV:15:2/b.

Nedre fallet (a) med dess högt upp-
byggda stenbrygga. Stenarna i för-
grunden utgör sannolikt grundmur
efter kvarnhuset. Bland träden
till höger forsar nuv. bäckfåran.
Längre upp skymtar mellersta fallet.
Båda bilderna foto april 1957.

B-13. Kvarnställe nr 46. "Gammalstorps mölla".

Bil. 16

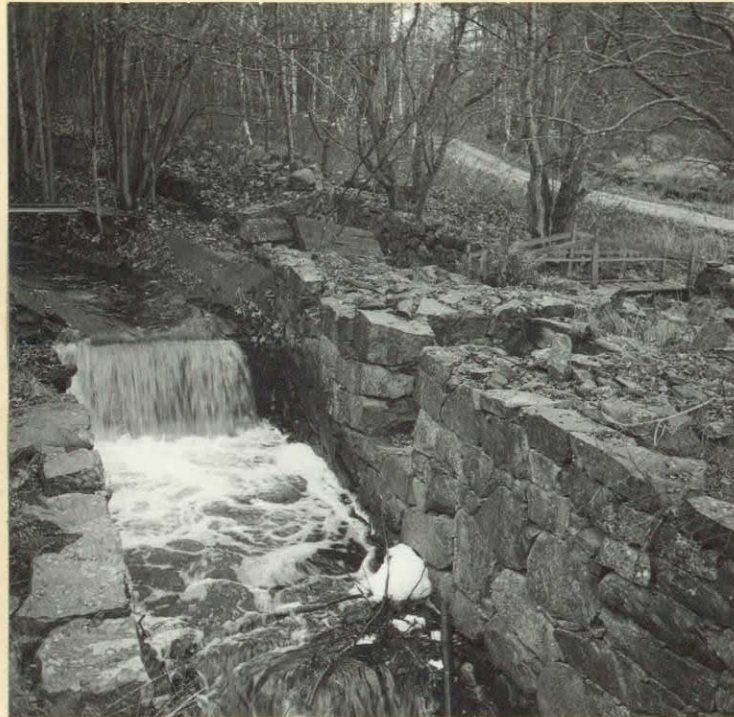
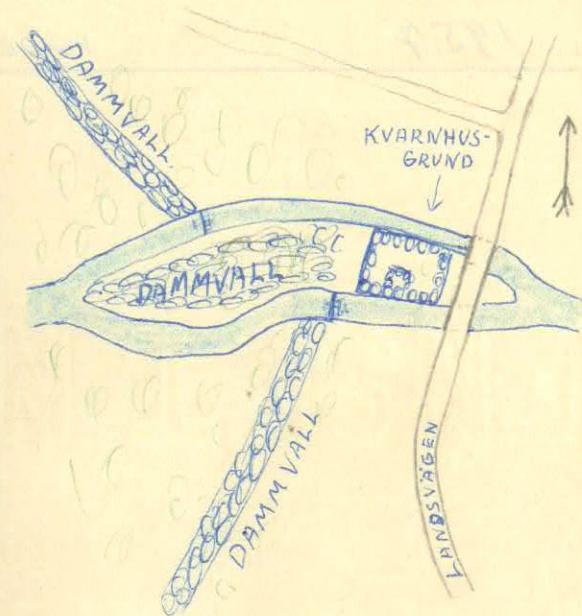

Foto från landsvägsbron mot kvarn-
platsen. Huvudfåran med den cemen-
terade falltröskeln. Till höger syns
en del av de höga grundmurarna efter
kvarnhuset. Där bortom skymtas något
av sidomurarna till norra strömfåran
(under den lilla gångbron). Längst
bort syns vägen mot Rullebacken.
Foto okt. 1957.

neg. nr. IV: 15: 22.

Plan av kvarnlämningarna.
(Frihandsskiss)

ACC. N:R M. 14401:84.

84
LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

B-14. Kvarnställe nr 47.

Gammalstorp

Bil. 17

Foto österifrån upp genom kvarnområdet.
Grundmurar efter kvarnbyggnader syns till
höger om ån; ytterligare flera murlämningar
finns bland träden längre bort. Anton Kris-
tianssons stuga och uthus syns till vänster.
Längst bort skymtar landsvägen och bron.
Foto april 1954.

neg. nr. IV: 15: 23.

B-15. Kvarn ställe nr 48.
Hörröds kvarn.

Bil. 18

Kvarnen sedd från dammvallen.
Under snedtaget finns såg-
bänken. I dammvallen syns
den stora utskovsluckan.
Foto sept. 1957.

neg. nr. IV: 15: 24a

Utsikt söderifrån över dammen mot
kvarnen och kvarnägarens bostad.
Foto april 1955.

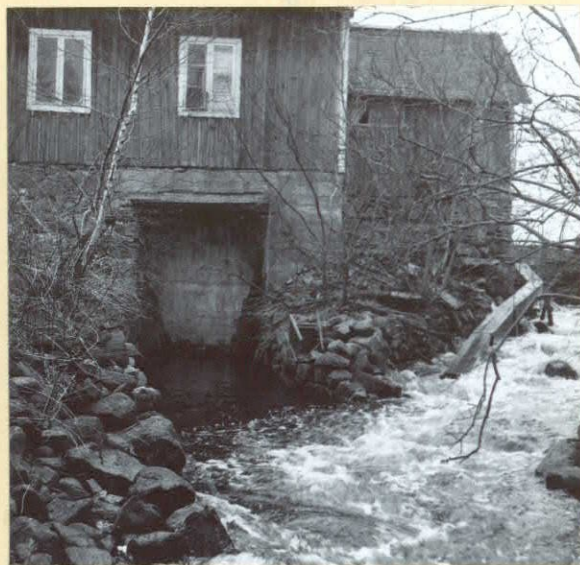
Sommartid är dammen mycket igenvuxen
med vass och andra vattenväxter. Igen-
slamningen har ökat märkbart under
senare tid, vilket anses bero på för-
orening från Bjärnums kloaksystem.
Detta utmynnar nämligen i ån - ännu
utan rening - cirka 10 km uppströms
kvarnen.

Forts. på nästa sida.

neg. nr. IV: 15: 24b

B-15. Kvarnställe nr 48. Hörröds kvarn. (forts.)

Bil. 19

Kvarnen från "baksidan". Under byggnaden utmynnar avloppet från drivturbinen. Till höger kommer strömmen från utskovet. Båda bilderna foto april 1955, en söndag under vårfloden.

neg. nr. IV: 15: 25a

Vid högvatten släppes avsevärda mängder vatten ut genom utskovsluckan och bildar här nedanför en skummande fors. Bortom dammen ligger kvarnägarens bostad.

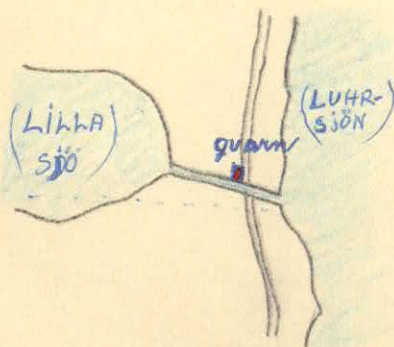
neg. nr. IV: 15: 25 b.

ACC. N:R M. 14401:87.

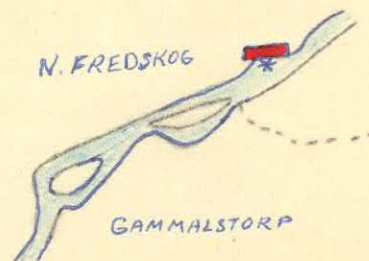
B-16. Detaljer ur lantmäterikartor.
Kvarnställe nr 41, 51, 52.

Bil. 20

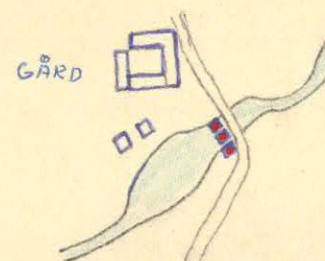
Samtliga kartutdrag har skalan 1:4000.

Nr 41. Bubbarp kvarn 1720.
(Kopierat ur Geomet-
risk kartan 1720)

Nr 51. Norra Fredskogs kvarn
1823. (Kopierat ur
Gammalstorps karta 1823)

Nr. 52. Skeröds trillingkvarnar
1828. (Kop. ur skifteskart.)

C. UTFÖRLIGARE TRADITIONSUPPTECKNINGAR

Bil. 21

C-1. Oskar Larsson: Från min tid som möllare
i Gammelstorp (Kvarnställe nr 46):

År 1904, när jag var 19 år, blev jag möllare i Gammelstorps mölla. Jag stannade där i 10 års tid, fränsett ett år då jag hade tjänst på annat håll. De tre första åren var jag anställd på lön hos möllans ägare Hallberg. Sedan arrenderade jag själv kvarnrörelsen. Arrendet var till en början 550 kr om året, men steg snart till 700 kr årligen. Betalningen skedde kvartalsvis. Arrendet ansågs vara rätt högt, men rörelsen var stor så det betalade sig i alla fall.

Gammelstorps mölla hade två par grovmäldsstenar, och dessutom på sista tiden en valskross. Det hela drevs av ett stort och grovt vattenhjul, underfallshjul. Kvarnhuset var gediget och verkade inte särskilt gammalt, hur gammalt vet jag inte. De stenar som fanns under mina första år där, blev fort igenfyllda med mjöl och måste därför hackas mycket ofta. Vanligen kördes endast ena paret stenar åt gången, medan andra paret stod under hackning. Hackningen fick vanligen ske på kvällar och nätter. Det var ett styvt arbete, och riskfullt också. Det hände ofta att flisor av den hårda kvarnhackan flög av och råkade enom själv. En gång fick jag en flisa i ögat som jag måste gå till doktorn för. Ännu har jag stålflisor kvar i fingrarna, de syns som små upphöjningar under skinnet. Senare fick kvarnen bättre stenar, som inte behövde hackas så ofta.

På vintern när det frös hårt var det besvärligt att vara möllare. Det frös tjock is på kvarnhjulet och vid vattenrännan. Jag fick då ibland krypa runt inne kring hjulet och hacka bort is. Särskilt om nätterna, när kvarnen stod stilla, brukade det insilande vattnet frysa till stora kakor. En gång när jag skulle smörja hjulaxeln, halkade jag och föll ner utmed hjulet. Allt var nerisat och jag måste krypa ner under hjulet och ut i bäcken för att komma upp. Som väl var stod kvarnen stilla den gången, annars hade det blivit mitt sista.

2) Kvarnen hade väldigt många kunder på den tiden. Den jämte Hörröds kvarn var de enda att räkna med i socknen då. Men Hörröds kvarn var inte fullt så stor som Gammalstorps mölla och hade inte heller så många kunder. Till Gammalstorp kom folk med säd från alla håll, från Boa, Tviggasjö, Sparrarp, Ingelstorp, Stolpaberga och så naturligtvis från de mera närliggande byarna. Det kunde ibland stå kö av mölleskjutsar ända från Hallbergs hus fram till kvarnen. Det var vanligt att bönderna hade ett par säckar med sig när de var på väg till Tullstorp för att hämta kalk, mjölet fick de då med sig på återfärden. Detta kalkhämtande höll på hela vintern, ibland kunde man få se sju-åtta skjutsar i följe. Ibland när det var mycket brått vid kvarnen, lejde Hallberg särskild skjuts med säd till Algustorps kvarn, bara för att kunna betjäna alla kunderna och inte mista någon.

Under mina första år som möllare tog vi tull på gammalt sätt. Vi tog ett mått säd för varje fot säd. Måttet var ett krönt kopparmått. Tullsäden antingen sålde vi eller fodrade grisar med den. Det blev enklare sedan tullsystemet ersatts med betalning. Även senare hädlade vi lite med spannmål.

Det brukade gärna köra ihop sig med malningen vid helgerna. En påsk hade jag t.ex. 200 säckar stående vid kvarnen, det var inte lätt att betjäna alla då. Jag minns också särskilt en julafton. Det hade varit så brått att jag i tre dygn måst mala oavbrutet utan att få en blund i ögonen. När så äntligen kvarnen stannade på julafton, var jag så trött att jag inte ville röra julmaten utan gick till sängs direkt.

Bland kunderna minns jag Madbjära-John. Han brukade komma med gamla långsmala så kallade tunnesäckar, som rymde 7 fot dvs. en tunna. Säckarna var hemvävda.

I andra vattenrännan, där som förr funnits en sågmölla, var på min tid en stor ålkista. Den gav ibland bra utbyte vid höst- eller vårflo den. En gång togs där 72 ålar vid en tömning.

När möllan senare skulle inlösas och än gropas ut, var jag vid tinget och vittnade. Det höga arrendet jag betalat var ett gott mått på kvarnens värde.

D. AVSKRIFTER AV VISSA DOKUMENT RÖRANDE KVARNAR.

Bil. 23

D-1. Rättegång om kvarndämme i Tviggasjö 1864-67.
(Kvarnställe nr 7)

Referat och avskrift. Ur V. Göinge dombok Ht 1864 nr 286, Vt 1865 nr 48, St 1865 nr 26, Ht 1865 nr 46 (Domarkansliet Hässleholm). Hovrättsutslag Kristianstad 8/11 1867 (originalhandl. i under-tecknads ägo).

.....

Till Høstetinget 1864 instämde åbo Troed Kjerstensson i Tviggasjö sin granne åbo Anders Brodin för att denne "genom dikning afledt vattnet från hålldammen vid den Tviggasjö byemän gemensamt tillhöriga husbehofsmjölqvarn, hvari Käranden egde en fjerdedel, samt derigenom gjort qvarnen obrukbar, så att Käranden nödsakats att emot tull låta förmala sin säd på annat aflägsset beläget ställe". Brodin hade "derigenom berett sig sjelf stora fördelar, men sina grannar skada". Detta skedde redan för "cirka 9 år sedan", alltså år 1855. Käranden begärde nu återförsättande av dammen i sitt förra skick samt i ersättning för liden skada 2 tunnor spannmål per år.

Vid rättegången var Kär. närvarande, men ej Svar. Två kärandevittnen hördes:

1) Nils Svensson i Snärshult vittnade, att han "då han för 24 år sedan varit egare af det hemman 1/3 mtl Tviggasjö som Brodin nu äger", ägt en fjärdepart av kvarnen och årligen brukat förmala omkr. 15 tnr spannmål, "dock något år något mera och andra år något mindre --- allt efter vattentillgången".

2) Förre åbo Torkel Niklasson, som för 8 år sedan ägt 1/6 hemman i Tviggasjö och 1/8 i kvarnen, uppgav att han årligen brukat mala omkring 7 1/2 tunnor säd. Vidare berättade han, att "Vestre sjö utgjort hålledamm för qvarnen, men den egentliga dammen, som låg på Svar. egor, har Svar. sedermera låtit utdika och odlat till åker, utan att

han derom tillsagt eller öfverenskommit med sina meddelegare af qvarnen, som funnits der sedan uråldriga tider".

Vid vintertinget 1865 fortsattes målet, men ej heller nu var Svar. närvarande. Ett nytt kärandevittne hördes dock, åboen Jöns Jönsson i Slättaröd. Denne hade för 28 år sedan ägt 1/4 mtl i Tviggasjö och berättade nu att han årligen brukat förmala 15 tunnor korn, råg och havre. Hålldammen hade varit dålig, men "i motsatt fall hade förmalningen kunnat i betydlig mån ökas".

Inte heller vid Sommartinget 1865 infann sig svaranden. Två fjärdingsmän intygade i en skrivelse, att "Åboen Anders Brodin är flera gånger eftersökt, men ej kunnat anträffas, således är en vidimerad afskrift af detta utslag i hans hustrus närvaro uppläst och öfver dörren uppspikad".

Vid Höstetinget 1865 var båda parter närvarande. Svar. erkände att kär. ägde fjärdepart i kvarnen, men sade sig ej ha utdikat hålldammen "utan endast upprensat densamma samt rätat den derifrån till qvarnen ledande bäckränna, hvilken förut gått i krökar, hvarförutan Svar. invände, att qvarnen, ehuru förut oduglig, ännu kan mala då uppdämning skett". Två svarandevittnen hördes:

- 1) Anders Andersson i Tofta mölla. Vittnet hade vid ett tillfälle för 3 eller 4 år sedan hört parterna samtala, då kär. yttrade att svar. "gärna måtte gropa hur mycket som helst, emedan Kär. ej hade någon nytta af qvarnen, tilläggandes att qvarnen förut endast vid flöden kunde mala samt att den ännu kan gagnas om vattnet uppdämmas.
- 2) Per Olsson i Bonnahygge yttrade lika med föregående, endast med den skillnaden att han ansåg samtalen ha skett för 7 a 8 år sedan.

I häradsrättens utslag av den 20 dec. 1865 ogillades käranden Troed Kjerstenssons talan och avslogs hans begäran om laga syn. Rätten ansåg styrkt, att svar. av kär. erhållit tillstånd till utdikningen och att kvarnen "enligt vittnet Anders Anderssons berättelse ännu kan till förmalning användas om vattnet uppdämmas".

Men Troed Kjerstensson gav sig inte. Redan tre dagar efter domsutslaget skrev han följande inlaga, vilken är infogad i domboken:

"Fullmakt till innehafvaren att hos Herr Domhafvanden vid Västra Göinge Häradsrätt inlägga Vad emot bemälte Häradsrätts utslag emellan undertecknad och åboen Anders Brodin i Tviggasjö svarande, angående att han har utdikat mett Husbehofsqvarnfall. Ombudets lagliga åtgärder godkännes. Tviggasjö den 23 dec. 1865.

Troed Kjerstensson.

Bevittnas: Chresten Olsson i Tviggasjö E.P.Hagman i Kulleröd"

Med kommissarie L. Kiander som kärandeombud kom så ärendet inför Hovrätten. Efter närmare två år, den 8/11 1867, kom hovrättsutslaget, vari det bl.a. heter:

"Kongl. Hof Rätten har granskat handlingarne och företager saken till afgörande utan hinder af Svarandens underlåtenhet att uttaga och underskrifva den deri utfärdade behörigen anslagna berättelse; Och emedan genom hvad målet förekommit det icke kan anses lagligen styrkt, att den af Svaranden, enligt hans eget medgifvande, vidtagna åtgärd att upprensa hålldammen och medelst dikning räta den derifrån till qvarnen ledande bäckrännil skett med Kärandens samtycke; samt utredning om och i hvad mån berörda förändring med qvarndammen kunnat på sätt Käranden påstått, minska vattentillgången och således menligt inverka på qvarnens drivkraft lämpligen vinnas medelst Syn på stället; ty och som Käranden härstädes fortsatt sitt yttrande om Härad's Syn, finner Kongl. Hof Rätten skäligt, med undanrödjande af motvädjade Utslaget, visa målet tillbaka till Häradsrätten, som har att detsamma uppå anmälan ånyo till handläggning företaga samt, sedan parterne blifvit hörde och Häradsrätten hållit syn å stället, nytt laglikmätigt utlåtande meddela utan hinder af förra beslutet."

Målet tycks emellertid inte ha återupptagits hos häradsrätten, ty ingenting har påträffats härom trots letande i flera av de närmast följande tingens protokoll.

D-2. Rättegång om kvarndämning i Tofta 1864.
(Kvarnställena nr 10 och 33)

Referat och avskrift.

Ur V. Göinge dombok Ht 1864 nr 40.

Bil. 26

Den 29 aug. 1864 instämde kvarnägare Johan Andersson i Tågarp sin kollega möllaren Anders Andersson i Tofta mölla till tinget. I stämningen heter det bl.a:

"Som det under 6 års tid esom oftast fallit ägaren af Tofta mölla mjölnaren Anders Andersson in att då han inte har mäld vid sin qvarn afstänga vattnets lopp och behålla detsamma uti sin hålledamm under flera dagars tid åt sänder, så att jag vid min omkring 1000 alnar nedanom belägne Tullmjölqvarn helt och hållet saknat vatten, ehuru tillräckeligt vatten funnits uti hans ofvan bemälte qvarndamm". Svaranden anhöll att kändanden måtte bätfällas, "liksom han för samma orsak blef bötfälld den 9 maj 1856".

Då målet kom upp för rätten vid höstetinget, hade parterna träffat överenskommelse sinsemellan. Däri förband sig Anders Andersson att vid 10 Rdls vite icke dämna vattnet i Tofta möllas kvarndamm mer än högst halva dygnet i följd under den tid av året som malning pågick.

D-3. Överenskommelse ang. kvarndämme i Matberga 1757.
(Kvarnställe nr 35, berör även nr 36)

Avskrift.

Originalhandlingen äges av lantbr.
Nils Olsson, Matberga.

Bil. 27

"Som åboarne Per Andersson och Carl Tuesson i Troedstorp föregifwa, att deras ängstycke kallat gillesängen, beläget östan noran från vår Sågmölledam, skall taga någon skada genom updämning och watnets utstigande från Såg- och qvarndämningen, jämte en dehl af Troedstorps wångegierde; fördenskull och som denna Troedstorps förmente olägenhet i dag af gode män blifwit öfwersedd och skådad, hafwa wi underskräfne åboar i Matberga såsom ägare af Såg- och Sqwalteqwarnen, friwilligt påtagit oss, att utom de på dämningen redan warande 2ne flodluckor, ännu insätta en flodlucka af 1 1/2 alns bredd på norra damarmen, hwartill stället nu blifwit utwist, genom hwilken flodlucka watnet förmenas få dess friare utlopp och ej på ängen upstiga eller der bli kvar ----(någon textförlust)---- flodluckor skola wi wara skyldiga åhrligen öppna gamla wallborgdag, samt sedan få ned-sättja michaelii dag, emellan hwilka dagar wi få nyttja watnet det bästa wi kunna, dock i den händelsen, wi ej skulle behöfwa watnet antingen wid Sågmöllan eller qwarnen, så skola wi låta en af flodluckorne wara öppna på det watnet må få utlopp och Troedstorparne få nyttja sin nedanför belägne qwarn. Till ersättning för den skada Troedstorps åboer taga på deras äng och gierdesgård af watnets upstigande, skola wi och våra efterkommander på Matberga hemmanet, betala åhrligen till dem En Dlr 16 ./. Srmt, hwarmedelst denna stridighet nu och framdeles skall uphöra.

Således wara i wänlighet å bägge sidor öfwerenskommit och obrottsligen efterlefwas skall; bewittnas med våre händers under skrift af Troedstorp den 15de Junii 1757.

Trulls T Jonsson Hans H Jöransson J Matberga

Pehr Andersson Carl S. Tuesson J Troedstorp

Såsom wittne underskrifwa N. Siöbäck Hans Sonasson Swen Wallmans-son

D-4. Syneprotokoll ang. kvarnbygge i Skeröd 1771.
(Kvarnställe nr 52)

Bil. 28

Avskrift.

Originalhandlingen äges av Theoder
Paulssons strbh., Skeröd.
.....

"Efter wederbörlig anmodan af skatterusthålls åboen Jon Niklasson i Skeered Infunno sig undertecknade nämbdeman the lika med fierdingsmannen Rasmus Troedsson i Ollastorp att syna och besektiga huruledes watnet bäst kan få sitt frånlop ifrån derras nu tilltänkte sqwalte-qwarnars upbyggande. Ifrån damlukorne ned till det wadet som går öfwer åen till den allmänna farwägens nötiande i öster om qvarnstäl-len; vid denna förrättnings förretagande worro både Jon Niklasson och dess naboar Måns Persson och Nils Persson tillstädes och befants som följer nembl:

Synnemännen utti alla åboarnas medfölle begofwe dem ditut i södost om Jon Niklassons gård till de der befintlige nu nyligen af alla åbo-arna upsatta qwarndämmen och stibor med flolukor, hwilket alla 3ne åboerne efter förra synen waritt med dämmande lika deltagjarre; men synes wäll som Måns Persson, som efter lottning war blefwen ägare af nordaste fallet, lagt sina damstockar någott för långt i söder emott Jon Niklassons damwärk, som war stridande emott förra synen och föreningen, men som det nu litett batter i norr flöttat är, så får war och en luka blifwa i sitt nu satta ställe; och sedan blef utsatt märke emellan strömmarne emellan Jon Niklassons och Måns Perssons qwarnar således att från sielfwa damlukorne göres skildnad emellan watnet ned till dett omkorsar wadet hwaröfwer farvägen liger, och denna skillnad bör wara 1 å 1 1/2 alen bredt uppe wid lukorne, så att Jon Niklasson får fri gång till sin floluka för sin qwarn; sedan kan skilnaden wäll göras till en allens eller mindre bredd nere wid wadett därrest högs märke i en sten i strömmen med M äm, och till denna sten får icke Måns Persson öfwerskrida med den för-omskrefne skilnaden.

Hwad som wattenlopet widkommer så göres lika skildnad emellan

Jon Niklassons och Nils Perssons qwarnar, hwarest märke blef satt i en stor sten, och dessa bågge strömmar ärrö till 8 al. bredd nere wid wadett.

Wad den öfriga strömmen som löper söder om bågge dessa förömskrefne strömmar, som redan nötiäs till Nils Perssons qwarnfall och the lika med sågmölleströmmen när sågmölla uppsatt blifwer. Sedan besågs af synemännen huruledes watnet sedan det skall hafwa sitt fria utlopp sedan det kommer förbi wadet öfwer den allmänna farwägen, alltså högs märke i en jordfast sten med M äm, och sedan i söder till 6 alnar. Som Måns Persson otog sig att upprifwa sin stengärdesgård och i stället sätta stätta till samma bredd som är 6 alnar, och där söder om uppsattes en stätta till samma bredd, intill en stor sten som högs uti med kors då hwar uprifwer sin gårdsgård så att stättorna kunna iståndsättas, och sedan nedtagas när icke mera fred på af-raden behöfwes. Jon Niklasson får äfwen tillgång till sin qwarn emellan sin egen och Nils Perssons qwarn. När stort wattenlopp om året skulle infalla så böra alla lukorne updragas af hwilken af åboarne eller dess folk som då är tillstädes, med detti willkor att ingen af redskapen blifwer skadat.

Hwad Jon Niklassons wedkastplats angår, så blifwer den i behåll som den förut waritt, enär wägarne der omkring blifwa i behåll som de i äldre tider waritt.

Hwad denna synneförrättning angår, så ärrö både Nils Persson och Jon Niklasson nögde med hwad som med egna händer underskrifwes.

Skeered den 2 october 1771.

Nils Pehrsson

Jon Niklasson

Måns Persson war wäl sielf tillstädes men gick ifrån förrän förrättningen blef fullbordatt ändock han fants sig ingenting hafwa att påminna däremot.

Således är förrättat som frammanför mäht är, som med egna händer underskrifwes af, Skeered ut supra

Per Jönsson Rasmus R T Troedsson i Ollastorp

Littet merra kom att påminnas som förr är uteglömt, neml: att den påtänkte qwarnhusbyggnaden som Jon låttit upsätta är i ögnasikte satt sådan att den bör efter synnemännens tycko få stå sådan som den

ACC. N:R M. 14401:97.

nu är ärnat upsättas, för den skuld att ingen därigenom på någon-
dera sidan skadas, kan som hermed till bewis lämnas. Intyga
Per Jönsson och Rasmus R T Troedsson
i Ollastorp."

97
LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

Bil. 30

E. FÖRTECKNING ÖVER KÄLLOR OCH SAGESMÄN

Bil. 31

Kvarnstälленas lägesbestämningar och beskrivningarna av kvarnlämningarnas nuvarande utseende grundar sig helt på upptecknarens egna iakttagelser vid besök på platserna under året 1957. Flertalet kvarnställen har jag känt till sedan många år, de övriga har uppspårats under inventeringens gång (nr 12, 15, 20, 22, 26, 28, 31, 36, 38, 42, 45, 50) med ledning av kartor eller muntliga uppgifter.

För visat intresse och för sällskap vid åtskilliga inventeringsfärder tackar jag Ture Nilsson, Matberga.

Historiken över kvarnarna har sammanställts efter tillgängliga skriftliga och muntliga uppgifter. Källorna förtecknas här nedan:
Kartor och andra skriftliga källor.

- Jordrevningsprotokollet 1671 = 1675 års jordebok. Fotostatkopior från Kammarkolligi arkiv Sthlm. (Citeras för nära nog varje by)
- Buhrmans Karta över Skåne 1684. Utg. av Wernstedt 1927. (Nr 9, 10, 33, 35, 46, 47, 51, 52; sid.58, 60)
- Kvarnkommissionens protokoll 1698. Avskrift från LLA (Lunds Landsarkiv). (Citeras för nära nog varje by)
- Utredning om sågkvarnar 1739. Avskrift från V.Göinge dömbok St 1739 nr 68. (Nr 9, 34, 46)
- Gillbergs Beskrifning öfwer Christianstads Län. Tryckt 1767. (Citeras för nära nog varje by)
- Skattläggning av sågkvarnar 1796, fastställd 1804. Avskrift från Krist.Landskontors arkiv G IX, LLA. (nr 2, 9, 34, 46, 52)
- Lantmåterikartor med tillhörande handlingar, huvudsakl. från 1816 till 1839. Samtliga skiftesakter från socknen i Krist.Lantmåterikontor har genomgåts, dessutom några av de renovationer som finns inom socknen. (Citeras för flertalet kvarnställen. Akt-nummer anges endast för 1700-tals- samt utsocknes akter.)

Jordeboken 1825. Avskrift från LLA. Innehåller uppg. om skattlagda kvarnar även från en senare tid. (Nr 10, 33, 47, 48 m.fl.)

Generalstabens topografiska karta, Blad 9 Finja, utg. 1865. Det använda exemplaret (ägt av Nils Olsson, Matberga) är tryckt omkr. år 1900 utan angivande av ändring av originaltexten. (Citeras för flertalet kvarnställen)

Geologiska kartan blad 113 Wittsjö, tryckt 1895. Omfattar endast socknens norra och mellersta delar. (Citeras för ett flertal kvarnställen)

Wagnér: FARSTORP. HÄNDELSER OCH MÄNNISKOR. Falköping 1953. (Citeras ang. bebyggelse i samband med kvarnar, nr 10, 33, 46 m.fl.)

(Dessutom förekommer spridda smärre arkivalienotiser, som var för sig redovisas i texten.)

Uppgiftslämnare. Förteckning över de personer som lämnat muntliga uppgifter och data om kvarnarna:

Gustaf Cederholm, f.1873, i ungdomen bosatt i Gammalstorp, numera bosatt i Tormestorp. Skomakare, predikant. (Kvarn nr 7, 45.)

Per Hall, f. i Funnarp 1878, lantbr. på fädernegården. (Nr 15, 22, 33, 34.)

Martin Johansson, f.1874 i Gammalstorp, lantbr. i Olastorp, husägare i Olastorp. (Nr 25, 26, 46, 47.)

Oscar Kjelkeryd, f.1892 i Troedstorp, handlande i Kälkarp. (Nr 35, 36, 39.)

Oskar Larsson, f.1885 i Olastorp, mjölnare i Gammalstorp, lantbr. i Kälkarp (Nr 46, 47, 48. Uppteckning C-1.)

Tage Nilestam, f.1886, linjemästare, nu bosatt i Farstorp (Sid. 49)

Edvard Olsson, f.1896 i Ubbarp, lantbr. på fädernegården (Nr 11.)

Nils Olsson, f.1893 i Boa, lantbr. i Matberga (Nr 4, 34.)

Sven Johan Olofsson, f.1915 i Piparp, lantbr. på fädernegården. (Nr 39, 40)

Nils Persson, f.1872 i Långaröd, bosatt i USA, numera i Tviggasjö. (Nr 22, 29.)

Tage Persson, f.1909 i Piparp, lantbr. i Tågarp. (Nr 27)
 Edvard Selin, f. 1883 i Ballingslöv, lantbr. i Tviggasjö, numera
 bosatt i Vittsjö. (Nr 49, 52)
 Bernhard Svensson, f.1886 i Kälkarp, lantbr. m.m., numera bosatt i
 Farstorp. (Nr 42)
 Nelly Svensson, f.1877 i Sparrarp, fru, bosatt i Tviggasjö, numera
 Farstorp. (Nr 7, 8.) (Upptecknarens moder)
 Nelly Svensson, f. 1879 i Sparrarp, fru, bosatt i Sparrarp. (Nr 20.)
 Nils Simonsson, f.1899 i Gammalstorp, handlande m.m. Gammalstorp.
 (Nr 46, 47, 49)
 Nils Stjernkvist, f.1873 i Långaröd, artillerist, lantbr. i Långaröd,
 nu på Farstorps ålderdomshem. (Nr 20, 21, 22, 23, 27, 28,
 29, 30.)
 Anna Thimansson, f.1871 i Tofta, fru, bosatt i Tofta, senare Bjär-
 num. (Nr 10, 13.)
 Nils Tuveesson, f.1868 i Gammalstorp, lantbr. på fädernegården.
 (Nr 46, 51.)
 Svante Tuveesson, f.1874 i Boa, lantbr. numera husägare i Gammals-
 torp. (Nr 1.)
 Nils Wollin, f.1903 i Tofta, lantbr. på fädernegården. (Nr 8.)
 Olof Tuveesson, f.1879 i Tågarp, lantbr. i Tågarp. (Nr 29, 30, 31, 32)

.....

Tillägg till källförteckningen:

Ekonomiska kartan blad 27 Farstorp, kartlagd 1928 och 1932, tryckt
 1935. Beskrivning till dito, tryckt 1936. (Citeras för många
 kvarnställen)

.....